

**ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
HUMANITARINIS FAKULTETAS
ISTORIJOS KATEDRA**

MONIKA STAKĖNAITĖ
Istorijos ir politikos specialybės
II kurso studentė

**DEFICITAS KAIP SOVIETINĖS PREKYBOS YPATYBĖ (ŠIAULIŲ
MIESTO ATVEJIS)**

Magistro darbas

Mokslinis vadovas: prof. dr. Arūnas Gumuliauskas

Darbas originalus – Monika Stakėnaitė
()

Šiauliai,
2014

Turinys

Turinys.....	2
Įvadas.....	3
1. Deficitas kaip sovietizacijos pasekmė.....	14
1.1. Deficito samprata.....	14
1.2. Spekuliacija kaip sovietinio „verslo“ forma.....	16
1.3. Deficitas kaip sovietinės okupacijos Lietuvoje reliktas.....	20
2. Sovietinės prekybos ypatumai Šiauliuose.....	24
2.1. Sovietinės prekybos reglamentavimas.....	24
2.2. Prekybos plėtra Šiaulių mieste.....	28
2.3. Prekių asortimentas ir kokybė.....	31
2.4. Pardavėjas – svarbiausia sovietinės prekybos sudedamoji dalis.....	38
2.5. Blogas pardavėjas – sovietinės prekybos gėda.....	39
2.6. Parduotuvės priežiūra ir aptarnavimas – pačių pardavėjų reikalas.....	41
2.7. Spekuliacija ir „blatas“ – sovietinės prekybos pagrindinis bruožas.....	44
3. Vartotojai apie sovietinę prekybą Šiauliuose – anketinės apklausos analizė.....	49
Išvados.....	57
Šaltiniai ir literatūra.....	60
Santrauka.....	68
Summary.....	69
PRIEDAI.....	70
Prekyba sovietinio deficito sąlygomis.....	72
Anketa (vartotojui).....	72

Įvadas

Temos aptarimas. Antrasis pasaulinis karas ir po jo sekusi okupacija iš esmės pakeitė Lietuvos gyvenimą. Sovietinei valdžiai siekiant įgyvendinti komunistinės utopijos idėją, radikaliai keitėsi visi gyvenimo aspektai. Keitėsi mada, kultūrinis, socialinis gyvenimas. Neliko nepaliesta ir prekyba. Orientuojant ją į sovietinį modelį, kurio pagrindas vis dėl to buvo karo pramonė, prekyboje atsirado nuolatinis prekybos deficitas.

Ši deficito forma dar ir šiandien sulaukia labai daug diskusijų bei neturi vienareikšmės sampratos. Dabartiniai tyrėjai sovietinės ekonomikos modelį įvardija terminu stygiaus ekonomika (jei pažvelgsime į rusų mokslininkus – jie teigia, jog jokio deficito nebuvo, o dėl stygiaus kalti spekuliantai). Perfrazuojant galima teigti, jog tai nuolatinė deficito ekonomika. Per visą Sovietų Sąjungos ir jos okupuotų kraštų egzistavimo laiką vyravo būtent ši specifinė ekonominė padėtis. Tam įtakos turėjo komandinė planinė ekonomika, kurioje visiškai negaliojo normalioje ekonomikos rinkoje galiojantys dėsniai. Ne pasiūla ir paklausa, ne vartotojo poreikis buvo sovietinės ekonomikos variklis, o „visagalis planas“. Nemažiau kenkė ir pačios ekonomikos orientavimas į sunkiąją bei karo pramonę. Toks nesiorientavimas į asmens ir rinkos poreikius sukūrė sąlygas korupcijai bei pažinčių – paslaugų sistemai, kalbant to meto terminais, „blatui“. Šis fenomenas klestėjo visoje SSRS teritorijoje.

Deficitu praktiškai tapo viskas: pradedant tualetiniu popieriumi ir baigiant automobiliais. Tiesa, vienos taisyklės šioje srityje galiojo paprastiesiems gyventojams, kitos – nomenklatūrai. Tačiau ne vien spaudoje, bet ir žmonių atmintyje vis dar išlikę tipiški sovietmečio vaizdai: tuščios lentynos, nenusakomo ilgio eilės, piktos pardavėjos ir visos vienodos prekės, vieno dydžio, modelio. Kartu su šiuo nuolatiniu stygiumi buvo kuriamas ir kitas žmogus (*homo sovieticus*). Šis žmogus – materialistas. Jo kultas – daiktai, o pirkimas – kone manija. Pirkta ne todėl, kad kažko reikia. Pirkta vien tam, jog turėtų, nes vėliau gali nebūti. Taigi, galima teigti, jog deficitas ne tik sovietinės prekybos, bet ir kultūros dalis.

Paties sovietinio prekybinio deficito tyrimai tik žengia pirmuosius žingsnius. Daugelis aspektų dar nėra tirta, pavyzdžiui: aptarnavimo kultūra, visuomenės požiūris, pardavėjų nuomonė ir pan. Na, o sovietinio deficito periferijoje tyrimai – dar embriono stadijoje. Dėl šios priežasties tyrimui pasirinktas Šiaulių miestas. Pats miestas sovietmečiu buvo gana reikšmingas. Čia buvo sukonzentruota kone 6% visos respublikos gamybos, veikė daug gamyklų, turėjusių nemažą reikšmę ir prekybai. Taip pat miestui didelės reikšmės teikė geležinkelis.

Istoriografija. Aptariant istoriografiją reikia paminėti, jog ji nėra ypatingai gausi. Deficitas, kaip ekonomikos, kultūros, galimas daiktas net psichologinis aspektas (daugelyje

atsiminimų kalbama apie eilių baime, nuolatinę kaltę ir pan.) dar nėra sulaukęs atitinkamo tyrėjų dėmesio.

Sovietmetis tai – daugiau nei pusę amžiaus trukusi epocha su savita kultūra, mąstymu, gyvenimo būdu. Sovietizacija apėmė kone visas gyvenimo sritis. Lietuvoje didžiausias darbas šia tema tai – autorių kolektyvo monografija skirta 1940–1990 m. laikotarpiui aptarti¹. Nomenklatūros ir sovietinės gamybos santykį savo monografijoje aptarė Saulius Grybkauskas².

Pirmieji didesni bandymai tirti sovietinį deficitą aptinkami Viliaus Ivanausko darbuose. Pats autorius didesnę dėmesį skiria nomenklatūrai, kaip išskirtinei sovietinės Lietuvos gyventojų grupei. Vienas jo darbų kaip tik ir skirtas nomenklatūros išskirtiniam vartojimui aptarti³. Deja, autorius didesnę dėmesį skiria partijai priklausiusių ir aukštus postus užėmusių asmenų, kaip socialinės grupės, formavimuisi, jų aplinkai (žvejyba/medžioklė, kaimynystė, šeimos bendravimas) ir privilegijoms (medicinos aptarnavimas, transportas, gyvenamas plotas ir pan.). Prekybą bei prekių įsigijimą deficito sąlygomis jis priskiria prie nomenklatūros privilegijų. Iš tiesų nomenklatūros galimybės ir prekių pasirinkimas nuo paprasto statistinio gyventojų (jei neturėjo pažinčių) skyrėsi kaip diena nuo nakties. Dėl šios priežasties darbas pasitarnavo lyginamajai analizei. Kitas to paties autoriaus darbas skirtas formalios ir neformalios sovietinės biurokratijos rutinos bei darbo etikos aptarimui⁴. Šiame straipsnyje taip pat užsiminta ir apie prekybą. Kita autorė tyrusi sovietinį prekybos deficitą – Brigita Tranavičiūtė. Kontrabandininkai bei spekuliantai (sovietinės teisės atžvilgiu) buvo neatsiejama sovietinės prekybos dalis. Autorė savo straipsniuose kaip tik jų veiklą ir aptaria. Pirmiausia ji išskiria jūrininkus, kaip pagrindinius trūkstančių prekių gabentojus⁵. Tiesiausias vakarietišku prekių kelias į Sovietų Sąjungą driekėsi per diplomatus, partinę nomenklatūrą, užsieniečius, kurie, autorės nuomone, turėjo galimybes keliauti⁶. Į „šešėlinę“ prekybos rinką patekdavo ir prekės, platintos jas gaminusių įmonių darbininkų. Šį fenomeną savo darbe analizavo Kristina Gudaitytė⁷.

Norint išsiaiškinti, kas yra sovietinės prekybos deficitas, būtina aptarti ir bendruosius SSRS ūkio bruožus. Šį tikslą pasiekti padėjo kelių autorių publikacijos. Pirmiausia daug

¹ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005.

² Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius, 2011.

³ Ivanauskas V., *Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo*, http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/Sovietines-privilegijos_str_2012Vasaris.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

⁴ Ivanauskas V., Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija, sociologija*, 2006, Nr. 4, p. 7.

⁵ Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

⁶ Tranavičiūtė B., „Montana“, „Champion“, „Adidas“..., *Šiaurė Atėnai*, <http://www.satnai.lt/?p=20259> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

⁷ Gudaitytė K., „Grobstytojai ir snaudaliai: Apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje“, *Naujasis Židinys–Aidai*, nr. 4, 2012, p. 272–274.

informacijos apie sovietinio ūkio krizes pateikė Vytautas Tininis gerai žinomoje kolektyvinėje monografijoje, kur detaliam analizuojamas XX a. Lietuvos okupacijų laikotarpis⁸. Šiame darbe pakankamai profesionaliai pateikiamos mūsų krašto pramonės, žemės ūkio, prekybos bei kitų gyvenimo sričių sovietizacijos peripetijos. Pramonės padėtį sovietmečiu savo publikacijoje aptarė Anelė Vosyliūtė⁹. Tuo tarpu pagrindžio spaudą bei jos požiūrį į deficitą analizavo Pranciškus Vaitiekūnas¹⁰. Pakankamai specifines tarnybinės etikos problemas apskritai ir sovietmečiu tyrinėjo Jolanta Paliduskaitė¹¹. Bendro pobūdžio informacijos apie sovietinių laikų žmonių kasdienio gyvenimo peripetijas galima aptikti dar kelių autorių darbuose¹².

Deficitas, kaip ekonominis ir socialinis veiksnys, tyrinėtas Lietuvos bei užsienio mokslininkų. Tačiau pastebimos tam tikros šių darbų tendencijos. Lietuviai apie deficitą išskirtinai kalba tik, kaip apie ekonominę sąvoką. Šioje srityje gana gilius tyrimus atliko Algirdas Jakutis¹³ bei kiti jau aptarti autoriai. Užsienio mokslinėje literatūroje iškilęs deficito klausimas, siejamas su neproporcingai planuojamų prekių pasiūla ir paklausa. Šios nuomonės laikosi David M. Kotz ir Fred Weir, Alena V. Lebedeva bei Rasma Karklin¹⁴. Kai kurie autoriai teigia, jog deficito buvimas priklauso nuo prekės patrauklumo¹⁵. Rusijos autoriai atlaidžiau žiūri į deficito egzistavimą. Prekių deficitą jie sieja su „blogų visuomenės elementų“ – spekuliantų nelegalia veikla, kurių „dėka“ ir trūkdavo prekių¹⁶. Panašią mintį kelia ir Stephen Whitefield. Tačiau jis deficitą siejo su pačios prekės patrauklumu, o Galina Gagina – su individo būdo bruožais.

⁸ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. redaktorius Anušauskas A., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 541–546.

⁹ Vosyliūtė A., Lietuvos pramonė: praeitis ir dabartis, *Istorija. Mokslo darbai*, 74 tomas.

http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=186&Itemid=186 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

¹⁰ Vaitiekūnas P., *Perspektyvos: Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys: 1978–1981 metai*, Vilnius, 2005.

¹¹ Paliduskaitė J., Retrospektyvus žvilgsnis į etikos problemas Lietuvos valstybės tarnyboje: naujos problemos, jų turinys ar raiškos formos? *Politologija*, 2011, p. 55 http://www.leidykla.eu/fileadmin/Politologija/2011-4_64/39-73.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

¹² Gaižiūnas J., *Nacijų tapimas: lietuvių tauta istorijos ir dabarties kryžkelėse*, Klaipėda, 1990.

Kuzmickas B., *Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai*, Vilnius, 2007, p. 86.

Putinaitė N., Laiškas redaktoriui apie darbą, vartojimą ir Rojų, *Naujasis židinys – Aidai*, Nr. 8, 2008, <http://nzidiny.lt/files/various/NZ-A%202012%20nr%208%20mak.pdf> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

Lapinas O., Apie tris europinės sąmonės šaltinius, *Lietuva šių dienų pasaulyje: politika, ūkis, visuomenė*, Šiauliai, 2006, p. 20.

¹³ Jakutis A., *Ekonomikos teorijos objektas*, p. 42. http://eia.libis.lt/viesas/A.Jakutis/Dr.%20A.Jakutis.%20Ekonomikos%20teorija%20ir%20pratybos%202007/6Knyga_A.Jakutis_mikro_ir_makro.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

¹⁴ Kotz D., Weir F., *Revolution From Above– The Demise of the Soviet System*, New York, 2005.

Ledeneva V. A., *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal exchange*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Karklins R., *The System made do it: Corruption in Post-communist Societies*, Armonk and London: M. E. Sharpe, 2005.

¹⁵ Whitefield S., *Industrial Power and the Soviet State*, Oxford, 1993.

¹⁶ Гагина Г., *О причинах товарного дефицита в СССР*, <http://newsland.com/news/detail/id/1278749/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].

Deficitą galima laikyti sovietinio žmogaus kasdienybės dalimi. Siekiant išsiaiškinti istorinę kasdienybės raidą, teko susipažinti su šios srities moksliniais tyrinėjimais. Tomas Vaiseta¹⁷ aptarė visuomenę stagnacijos metais. Jo straipsnyje atskleidžiamos tokios tuo laikotarpiu kasdienybėje tapusios problemos kaip: privilegijų sistema, visuotinis abejingumas, suvaidinamos šventės, kurios ne vienam tapo prievole. Šią temą autorius plėtojo nuo savo daktaro disertacijos. Autoriaus teigimu netgi iki perestroikos laikų apie visuomenės dvasinį išalą, gyvenamosios aplinkos skurdą ir pasirinkimų stoką kol kas dar nėra daug tyrimų. Savo disertacijoje autorius kaip tik bandė apžvelgti šį laikotarpį ir tyrė nuobodulio fenomeną (reiškėsi ir kasdienybės materializacija, ir požiūrių į ją ir politiką ir pan.), kuris kaip ir prekybos deficitas apėmė visą visuomenę¹⁸. Veltėdžiavimas taip pat tapo vienu iš sovietinės kasdienybės bruožų¹⁹. Apie tokius „antisovietinius elementus“ labai daug rašyta spaudoje.

Kasdienybės tyrimai dažnai siejami ir su vienos tai kurios grupės išgyvenimais. Prasidėjus moters istorijos studijoms, dėmesys atkreipiamas ne tik į ankstyvųjų laikų moters gyvenimą, tačiau ir sovietinės moters istorijos studijas. Sovietinės epochos tyrimus labai populiariu tirti, remiantis interviu metodu. Sovietinės moters kasdienybės tyrimai taip pat imami tirti, naudojant būtent šį metodą. Viena pirmųjų šio darbo ėmėsi Dalia Marcinkevičienė²⁰. Ji nusprendė prakalbinti sovietmetį išgyvenusias moteris, orientuodamasi į stalinistinio pokario, politinio „atšilimo“ ir „stagnacijos“ pradžios laikus (1945–1970). Biografijų atpasakojimai prasideda nuo gimimo, karo metų išgyvenimų, o baigiasi dažniausiai jau nepriklausomybės viltimis ir negandomis. Per biografinius moterų interviu ir sovietinės periodikos analizę, jų gretinimą autorei rūpėjo atskleisti, kokios moterų tapatybės klostėsi okupuotoje Lietuvoje ir kokią įtaką tam turėjo sovietinė ideologija. Ši autorė taip pat atkreipė dėmesį ir į sovietinę meilės reikšmę. 1945–1970 m. laikotarpiu buvo bandoma transformuoti romantinės meilės sampratą ir išprausti ją į ideologijos rėmus²¹. Autorė tuo pačiu išskyrė ir keturis aspektus (moralės, etniškumo puoselėjimo, herojų ir lyderių ugdymas, įvertinimas ir žinojimas), pagal kuriuos yra vertinama sovietinė kasdienybė²². Alinos Žvinklienės recenzija skirta D. Marcinkevičienės knygai taip pat pateikia savitą sovietinės moters kasdienybės

¹⁷ Vaiseta T., „*Sąstingio*“ metai: visuomenė ir jos kasdienybė <http://www.xn--altiniai-4wb.info/index/details/247> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

¹⁸ Vaiseta T., *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*, Daktaro disertacija, Vilnius, 2012.

¹⁹ Vaiseta T., Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu, *Lietuvos istorijos studijos*. 2012, p. 111–126.

²⁰ Marcinkevičienė D., *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970: biografiniai Lietuvos moterų interviu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.

²¹ Marcinkevičienė D., *Romantinė meilė kaip (sovietinė) socialinė politika* http://www.ilti.lt/failai/Nr21_06_Marcinkeviciene.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

²² Marcinkevičienė D., „Nieuželi vsio bylo plocho?“ arba kaip vertiname sovietinę istoriją, *Istorija*, T. 74 http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=191&Itemid=61 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

vizija²³. Sovietinė kasdienybė buvo neatsiejama nuo viešojoje erdvėje nuolat eskaluojamo lyčių lygybės principo²⁴.

Šaltiniai. Vienu svarbiausiu šaltiniu tapo Lietuvos valstybės konstitucijos²⁵. Nuo jų pirmiausia ir prasidėdavo visas teisinis valstybės gyvenimo sričių reguliavimas. Nemažiau svarbūs darbui tapo ir įvairūs Lietuvos liaudies seimo nutarimai²⁶. Išleistuose bolševizmo archyvuose galima rasti ir informacijos apie sovietinę prekybą²⁷. Tačiau juose būtina kritiškai pažvelgti į vyraujančią antisemitinį leitmotyvą. Vykdomos sovietinės politikos bruožų neįmanoma aptarti be komunistų partijos istorijos²⁸. Statistinių duomenų suteikė sovietmečiu leistas statistikos metraštis²⁹.

Sovietinis deficitas giliai įstrigęs žmonių atmintyje. Deja, retas eilinis žmogus publikuoja savo atsiminimus, dienoraščius. Dėl šios priežasties, pirmiausia siekdama susidaryti bendrą komunistinės epochos vaizdą, peržvelgiau įvairių to meto visuomenės, partijos, kultūros veikėjų autobiografijas bei panašaus pobūdžio publikacijas. Pirmiausia reiktų paminėti Algirdo Mykolo Brazausko biografiją³⁰. Autorius gana paprastai vertina tuo metu buvusį deficitą. Rašytojas ir publicistas Liudas Damrauskas savo atsiminimuose pakankamai ironiškai, bet su gilia nuoskauda, prisimena to meto eiles parduotuvėse ir prekių trūkumą³¹. Savo nuomones pateikia ir kelios kitos autorės³². Sara Robinsonienė į deficitą pažvelgia per žydų bendruomenės prizmę. Apolonija Purelienė pateikė savo ir vyro atsiminimus. Pats Juozas Purelis buvo gana svarbus Pirmosios Lietuvos Respublikos veikėjas, sovietmečiu dirbo aukštųjų mokyklų fizinio auklėjimo inspektoriumi, vėliau tapo profesionaliu teniso teisėju. Didžiąją leidinio dalį sudaro autorės atsiminimai. Taip pat publikuojami J. Purelio karo fronto metų dienoraščio fragmentai, jo amžininkų prisiminimai. Knyga gausiai iliustruota, yra kelios J. Purelio padarytos Vilniaus fotografijos. Tačiau visi šie atsiminimai pateikė bendrąsias žinias apie to meto deficitą. Socialinį – ekonominį sovietinio gyvenimo aspektą aptarė savo darbe buvęs aukštas partinis bei sovietinis pareigūnas. Juozas Maniušis³³. Tiesa, pastarajame darbe ypač jaučiama komunistinė dvasia.

²³ Žvinklienė A., *Back in USSR: sovietmetis moterų prisiminimuose*.

http://www.su.lt/bylos/mokslo_leidiniai/llyciu_studijos/2010_8/zvinkliene.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

²⁴ Leinartė D., *Lyčių lygybės modelis sovietinėje Lietuvoje 1953–1970 m.* <http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/D.Leinarte.-Lyciu-lygybes-modelis.pdf> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

²⁵ Valančius K., *Lietuvos valstybės konstitucijos*, Vilnius, 1989.

²⁶ Surblys K., *Lietuvos liaudies seimas*, Vilnius, 1985.

²⁷ Budrys P., *Sovietinė prekyba, Lietuvių archyvas bolševizmo metai*, IV, 1943.

²⁸ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža 1940 – 1959*, T. 3, Vilnius, 1985.

²⁹ *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra*, Statistikos metraštis, Vilnius, 1972.

³⁰ Brazauskas A., *Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai*, Vilnius, 2007.

³¹ Dambrauskas L., *Gyvenimo akimirkos: Atsiminimai*, 2 tomas, Vilnius, 1990.

³² Robinsonienė – Ginaitytė S., *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Kaunas, 1999.

Purelienė A., *Juozas Purelis*, Vilnius, 2001.

³³ Maniušis J., *Tarybų Lietuva: socialinio – ekonominio vystymosi keliu*, Vilnius, 1982.

Kitas svarbus šaltinis – sovietinė spauda. Šiaulių miesto prekybos deficito problemą pirmiausia kėlė „Raudonoji vėliava“. Šis laikraštis Šiauliuose pradėtas leisti nuo 1941 m. 1941 m., 1944–1950 m. jis buvo LKP (b) Šiaulių miesto ir apskrities vykdomųjų komitetų organu. Nuo 1950 m. Nr. 80 iki Nr. 128 ėjo, kaip LKP (b) Šiaulių miesto ir rajono komitetų ir Šiaulių miesto ir rajono vykdomųjų komitetų, vėliau, iki 1953 m. Nr. 108 – LKP (b) Šiaulių srities ir miesto komitetų ir Šiaulių srities ir miesto Darbo žmonių deputatų tarybos laikraštis. 1950–1953 m. buvo leidžiamas ir rusų kalba (*Krasnoje znamia*). Nuo 1953 m. Nr. 109 iki 1990 m. Nr. 32 – LKP Šiaulių miesto komiteto ir Šiaulių miesto Darbo žmonių deputatų tarybos organas (laikraštis). Iki 1988 m. liepos 27 d. ėjo pavadinimu „Raudonoji vėliava“. Tačiau skaitytojų balsais išrinktas prieškarinio savaitraščio „Šiaulių naujienos“ pavadinimas. Šis laikraštis labai informatyvus. Kone kiekviename leidinyje gausu informacijos apie prekybos padėtį, pardavėjų elgesį, trūkstamas prekes ir pan Darbo vienu pagrindiniu šaltiniu tapo šiame laikraštyje paskelbti straipsniai, kuriuose aptariami sovietinio prekybininko etikos, deficito, parduotuvių tinklo plėtros bei panašūs klausimai. Tiesa, reikia paminėti, kad šiame leidinyje būdavo aptariamose visos miesto naujienos. Tačiau labai aiškiai čia jautėsi marksistinė ideologinė linija. Kita vertus, kaip ir visuose to meto leidiniuose. Vis dėlto prekybos klausimas laikraštyje nebuvo vienas pagrindinių. Čia didžiausias dėmesys sutelktas į pramonės raidą, naujų fabrikų bei darbininkų problemas. Dažniausiai „Raudonojoje vėliavoje“ aiškinta apie vis augantį prekių asortimentą mieste. Tačiau nuo 1960 m. padaugėjo straipsnių, skirtų prekybininkų aptarnavimo problemoms spręsti.

Pagrindinę darbo šaltinių bazę sudaro įvairūs miesto partinių bei sovietinių institucijų dokumentai, kurie reglamentavo prekybą, prekių paskirstymą. Jie atskleidė miesto sovietinės valdžios ir partinės nomenklatūros požiūrį į prekybą. Didžioji dalis partinių dokumentų saugoma Lietuvos ypatingajame archyve Vilniuje. Šiaulių apskrities archyvo 269 fonde galima aptikti miesto sovietinių institucijų dokumentų prekybos organizavimo klausimais. Tai – įvairių revizijų ataskaitos, miesto Darbo žmonių deputatų tarybos (DŽDT), o nuo 1977 m. Liaudies deputatų tarybos (LDT) posėdžių protokolai, įvairūs įsakymai skirti Šiaulių miesto prekybai reguliuoti. Tiesa, būtina paminėti, kad didžioji jų dalis vis dėl to nebuvo savarankiškai parengti. Šiuose dokumentuose gana plačiai nušviečiama Šiaulių prekybos raida sovietmečiu. Kartu čia atsispindi prekių deficito problema.

Tyrimo problemos formulavimas. Šiuolaikinėse tiek ekonomikos, tiek kitų mokslo sričių bei kryptų teorijose stokojama mokslinių apibendrinimų bei teorinių sprendimų deficito klausimu. Dar mažiau dėmesio sulaukia tyrimai, skirti pagrįstai vertinti sovietinio prekybos deficito padarinius, bruožus ir pan Kol kas moksliniu lygiu aptarti tik pavieniai atvejai. Nėra išspręsta daug teorinių klausimų tokiose srityse, kaip sovietinio prekybos deficito įvairiose šalyse ir miestuose

lyginamoji analizė, kai tenka atrasti kuo vienas ar kitas prekybos deficito aspektas unikalus ar vis dėlto bendras visiems, pagrįstas gamybos, prekybos, biurokratijos santykių persipynimo įvertinimas, taip pat trūksta kultūrinių prekybos deficito padarinių įvertinimo bei psichologinio, socialinio požiūrio į to meto vartotojus, neaptartas ir pats prekybininko vaidmuo. Apskritai trūksta kompleksinių mokslo darbų, kuriuose būtų nagrinėjamas sovietinis prekybos deficitas, kaip visa apimantis veiksnys.

Magistro darbe ir sprendžiama mokslinė problema, pirmiausia atsižvelgiant į Šiaulių miesto prekybos deficito sąlygomis bruožus. Nepaisant to, kad ši problema yra aptarta keliose moksliniuose darbuose, galima teigti, jog šiuo metu prekybos deficito klausimas šiai tematikai skirtuose darbuose dar nėra galutinai ištirtas. Trūksta keletos aspektų apžvalgos:

- Neatkreiptas pakankamas dėmesys į vartotojo – prekybininko santykį.
- Neatsižvelgta, kaip buvo vertinamas prekybininkas.
- Neatkreiptas dėmesys į deficito klausimo kėlimą spaudoje bei tos prekybos vertinimą

ir t.t

Šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje apžvelgiama tik į atskirų sovietmečio socialinių grupių santykį su prekybos deficitu, t.y. nomenklatūros. Mano darbe šie tyrimai bus papildyti visuomenės nuomonės apklausos duomenimis. Tai padėjo padaryti anketinę apklausa. Tačiau ir šios apklausos vertinti negalima. Keletas apklaustųjų, veikiami baimės, vidinių prieštaravimų ar kitų veiksnių, anketose sumeluodavo savo amžių tuo metu, uždarbį ir pan. Todėl šių duomenų, kaip ir to meto spaudos pranešimų, negalima vertinti vienareikšmiškai.

Nemažiau problemų, anot R. Čepaitienės, kelia šiuose tyrimuose ir apskritai sovietinio periodo tyrimas. Pirmą – tai sąmoninga kolektyvinė amnezija apsimitant, kad nieko neįvyko, ir istoriniame diskurse vengiant prisiminti skausmingus įvykius. Kita vertus, jei tai nepavyksta, imamasi reliatyvizmo, išplečiant bendradarbiavusių grupę, arba skriaudikų demonizacijos³⁴. Tai labai aiškiai matosi, kada respondentai buvo apklausiami dėl pardavėjų bendravimo ir aptarnavimo kultūros. Daugelis jų dėl prekių stygiaus kaltino būtent jas.

Kad būtų panaikinti minėti trūkumai, reikia į prekybos deficitą pažvelgti kiek įmanoma kompleksiau. Dėl šios priežasties mano darbe bus stengiamasi užpildyti atsiradusias spragas. Šiaulių deficitinės prekybos atvejis tiriama, atsižvelgiant į pirkėjo – pardavėjo santykį, analizuojant spaudoje pateiktą prekybininko vertinimą ir jo įvaizdžio kūrimą, pateikiamus galimus deficitinių prekių sąrašus ir jų kokybės vertinimą bei kitus aspektus.

³⁴ Čepaitienė R., Sovietmetis Lietuvos kultūros šviesoje: projekto bandymas, *Menotyra*, Nr. 2 (31), 2003, p. 74–80.

Temos aktualumas ir naujumas. Baigiantis antrajam nepriklausomybės dešimtmečiui vis dar tebegyvename posovietinėje erdvėje. Dar daugiau. Pastaruoju metu stebime vis dažniau besireiškiančius sovietmečio ilgesio recidyvus, vis dažniau girdime – sovietmečiu buvo geriau. Deja, bet tokie procesai vyksta, vis labiau aktyvėjant sovietmečio kultūros moksliniams tyrimams. Sėkmingas ir kryptingas Lietuvos visuomenės ir miestų tyrimas galimas, tik apžvelgiant įvairias gyvenimo sritis. Sovietinis mąstymas ir gyvenimo būdas su visais jo niuansais daugiau kaip pusę amžiaus buvo neatskiriama Lietuvos žmonių gyvenimo dalis. Tačiau, nepaisant to, dar daugelis sovietinio gyvenimo sričių visai nėra tyrinėta arba tyrinėta labai mažai. Dažniausiai didžiausias dėmesys sutelkiamas į režimo politiką ir nusikaltimus žmonijai. Tačiau, norint susidaryti to meto gyvenimo aktualijų, lydėjusių eilinį žmogų kiekviename žingsnyje, realų vaizdą, reikia tirti to meto prekybą. Ji sukūrė savitą vartojimo kultūrą, savitus žmonių tarpusavio ryšius, kurie dar ir šiandien pasireiškia „aš tau – tu man“ filosofija. Visa tai paveldėta iš sovietmečio. Nors daugelyje darbų nuolat užsimenama apie deficitą, tačiau net vieno miesto atveju jis nėra tirtas. Kol kas tik keliuose darbuose, skirtuose nomenklatūros ir kontrabandos tyrimams, apie tai užsimenama kiek daugiau. Šiaulių, kaip miesto istorijos, tyrimai taip pat dar turi daug „baltų dėmių“. Dėl šios priežasties, norit geriau pažinti to meto gyvenimą, žmogaus erdvę, kurioje jis veikė (su visais rūpesčiais), tampa aktualus būtent sovietinės prekybos deficito klausimas. Miestas (šiuo atveju Šiauliai) tapo ta gyventojų erdve, kurioje prekių trūkumas jautėsi labiausiai, kėlė nerimą ir vertė nuolat ieškoti bei kaupti.

Temos chronologinės ribos. Tyrimo chronologinės ribos apima prekybos raidą Šiauliuose nuo 1944 m. iki 1988 m., t.y. laikotarpį nuo antrosios okupacijos iki pirmųjų Sąjūdžio veiksmų. Tačiau šį laikotarpį prekyboje galima suskirstyti dar į kelis, labai nuo šalį valdžiusio asmens priklausančius periodus:

Pirmasis etapas apima 1945–1955 m. laikotarpį. Jis prasidėjo sovietinės reokupacijos sąlygotu politinės, ekonominės, socialinės santvarkos sugražinimu, diegimu ir įtvirtinimu. Etapo pabaiga siejama su Varšuvos pakto sutarties organizacijos įkūrimo data, kuomet visiškai nutrūko SSRS santykiai su Vakarais ir prasidėjo izoliacija.

Antrasis etapas – 1955–1970 m. Šis laikotarpis siejamas su Chruščiovo vardu ir atšilimu. Nors liko daugelis seniau buvusios ekonomikos bruožų, tačiau imta neigti stalinizmą, kelti ir ieškoti „naujo sovietinio žmogaus“ formų. Spauloje padaugėjo kritinių straipsnių prekybos bei deficito tema, lengviau reiškiamą nuomonę apie trūkstamas prekes, jų kokybę ir pan. Nors šalies išorėje propaguojamas klestėjimas, tačiau visuomenėje vis daugiau kalbama apie korupciją, išrinktuosius sluoksnius, kuriems buvo kitos prekybos taisyklės. Siekta decentralizuoti ekonomiką – atsakomybę už planų vykdymą bei prekių realizavimą perduoti įmonėms, tačiau tai nedavė laukto efekto.

Svarbiausia, jog nebuvo reformuojamas žemės ūkis. Ekonominiai procesai ir technologijų raida beviltiškai atsiliko nuo Vakarų.

Trečiasis etapas apima 1970–1988 (1990) m. Jis prasideda L. Brežnevo valdymo laikotarpiu ir baigiasi SSRS žlugimu. Šiuo laikotarpiu visose gyvenimo srityse įsivyravo stagnacija, gamybos smukimas, o paskui jį sekė ir vis didėjantis prekių stygius. Šiam procesui sustabdyti nepadėjo nei 1985 m. prasidėjusi pertvarkos politika. Jos įtakotos šalies politinės reformos tik sudarė realias sąlygas SSRS iširimui.

Tyrimo objektas. Magistro darbo tyrimo objektas – prekyba Šiaulių mieste sovietmečiu.

Tyrimo tikslas. Šio darbo tikslas – kompleksiskai išanalizuoti bei atskleisti prekybos deficito ypatumus Šiaulių mieste.

Uždaviniai. Norint pasiekti užsibrėžtą tikslą, būtina realizuoti šiuos uždavinius:

1. Aptarti deficito sąvoką bei sovietinio deficito ypatybes SSRS ir Lietuvoje.
2. Išanalizuoti prekių kokybės ir deficitinių prekių paklausos problemą sovietinėje reguliuojamoje rinkoje.
3. Išsiaiškinti, kokį vaidmenį sovietinėje prekyboje atliko prekybininkas.
4. Nustatyti pirkėjų aptarnavimo kokybę ir „šešėlinės“ prekybos ypatybes.
5. Išsiaiškinti pirkėjų požiūrį į sovietinę prekybą deficito sąlygomis.

Tyrimo metodai. Norint realizuoti išsikeltą tikslą bei uždavinius pasitelkti šie metodai. Pirmiausia tai – mokslinės literatūros analizės metodas. Šiuo metodu siekta išsiaiškinti, kiek tyrimas dera su kitais tos srities moksliniais darbais, kokią vietą užima kitų mokslinių publikacijų tarpe. Giliau analizuojant pasirinktą temą, šaltinių duomenims papildyti reikėjo labai konkrečios informacijos, pavyzdžiui, sovietinio deficito sąvokos mokslinės analizės, žinių apie sovietinį deficitą. Tuomet mano literatūros paieška tapo ypatingi fokusuota ir apėmė daugiausia sovietologų darbus.

Antrasis metodas – šaltinių analizės metodas. Darbe, tiriant Šiaulių DŽDT (vėliau LDT) ir LSSR centrinių partinių bei sovietinių institucijų dokumentus prekybos klausimais, buvo pasitelktas šaltinių analizės metodas. Siekiama išsiaiškinti, kaip aukščiausiuose sluoksniuose buvo vertinama prekyba, pardavėjas, deficitas, kokios pastangos buvo dedamos deficitui kontroliuoti, koks prekybos ir gamybos santykis.

Darbe taikomas ir statistinis metodas. Statistinio tyrimo tikslas – apibendrintų duomenų gavimas ir siekimas atskleisti tų reiškinų visumos bendrąsias savybes konkrečiomis vietos ir laiko sąlygomis. Šiuo būdu apdorojami anketiniai duomenys, laikraščiuose pateikta informacija ir pan. Pirmiausia statistinės analizės metodas pasitelkiamas išsiaiškinti, kaip kito straipsnių skirtų

prekybai tematinis populiarumas. Tai – labai svarbu, siekiant išsiaiškinti, kaip buvo formuojama viešoji nuomonė ir koks probleminis prekybos aspektas tuo metu buvo svarbiausias.

Esant galimybei, darbe naudojamas ir interviu metodas. Buvo apklausta Šiauliuose sovietmečiu dirbusi pardavėja, vėliau tapusi parduotuvės vedėja. Šiuo interviu buvo siekta išsiaiškinti vidinius parduotuvės gyvenimo aspektus. Taip pat siekta papildyti spaudos medžiaga. To meto spaudoje apie geras ir blogas pardavėjas kalbama daug. Tačiau medžiaga faktologine prasme – labai skurdi. Dėl šios priežasties, norint geriau pažinti svarbiausią sovietinės prekybos komponentą – prekybininką, ir buvo pasirinktas šis metodas.

Siekiant sužinoti vartotojų požiūrį į sovietinę prekybą ir jos pagrindinius bruožus buvo naudojamas anketinės apklausos metodas. Anketas sudarė atvirieji (kuomet respondentas turėjo pats užrašyti savo nuomonę) ir uždaro tipo klausimai (kuomet atsakymų variantai buvo pateikti). Šios anketinės apklausos pagalba buvo siekiama išsiaiškinti, kaip vartotojas vertino sovietines prekes, pardavėjus, aptarnavimo kultūrą, parduotuvės aplinką. Reikšmingiausi anketos klausimai buvo susiję su deficitine prekyba ir labiausiai trūkstamų prekių sąrašais. Taip pat respondentai buvo apklausti ir dėl „prekybos iš po prekystalio“ ir „blato“. Pastebėtina, jog į šiuos klausimus respondentai atsakinėjo labai nenoriai.

Darbo struktūra. Norint geriau atskleisti probleminius sovietinės Šiaulių miesto prekybos aspektus, darbas suskirstytas į keletą pagrindinių skyrių ir poskyrių. Pirmasis skyrius ir trys jo poskyriai skirti aptarti pačią deficito sąvoką, kitas poskyris – sovietinio deficito bruožus. Šie poskyriai padėjo pagrindus kitam poskyriui, kuris jau skirtas aptarti deficito sąlygas to meto Lietuvoje. Ši darbo dalis tapo kontekstu pagrindiniam darbo skyriui – Šiaulių miesto prekybai ir deficitui, kaip pagrindiniam jos bruožui, aptarti.

Antrasis skyrius padalintas į keletą poskyrių. Pirmieji du poskyriai – tai daugiau kontekstinė medžiaga, aptarianti įstatyminę prekybos bazę ir pačios prekybos raidą Šiauliuose. Kiti poskyriai – tai daugiausia archyvinių dokumentų ir to meto spaudos analizė. Pasitelkus juos poskyriuose aptariamas prekių asortimentas ir jų kokybė (is poskyris darbe – pagrindinis, jame daugiausia surinkta žinių apie deficito sovietinėje Šiaulių prekyboje egzistavimą). Nepamiršamas ir pardavėjas, kaip pagrindinis asmuo veikiantis prekyboje. Sovietinėje spaudoje, o taip pat ir miesto DŽDT (LDT) dokumentuose, kuriamas dvilypis pardavėjo vaidmuo. Vienu atveju jis – šalies patriotas, darbo spartuolis, o kitu atveju – nesąžiningas, iš kito labo egzistuojantis asmuo. Darbe nemažiau svarbu tapo aptarti ir pačios parduotuvės išvaizdą bei aptarnavimo kokybę. Kaip teigia keletas autorių, nuolatinis deficitas keitė žmonių požiūrį į prekes, bendravimo kultūrą ir pan. Paskutiniajame šio skyriaus poskyryje dėmesys sutelkiamas į kitus du ne mažiau svarbius sovietinės prekybos bruožus spekuliaciją ir „blatą“.

Trečiasis skyrius – tai anketinės apklausos skirtos vartotojui, prekybininkui ir partijos nariui analizė. Deja, reikia pasakyti, kad dėl vis labai gajos neigiamos visuomenės nuomonės apie sovietinius ir partinius darbuotojus pastarųjų dviejų kategorijų respondentai į anketas atsakinėjo ne tik kad nenoriai, bet iš vis nediršo jų pildyti. Dėl šios priežasties prekybininkų ir partijos narių požiūris į sovietinę prekybą buvo atskleistas tik iš dalies.

1. Deficitas kaip sovietizacijos pasekmė

1.1. Deficito samprata

Prieš pradėdant kalbėti apie sovietinę kasdienybę ir deficitą, kaip vieną pagrindinių kasdienybės aspektų, reikėtų aptarti deficito sampratos mokslinėje literatūroje klausimą. Šis terminas turėtų atspindėti įvairių prekių, paslaugų stoką. Dažniausiai jis siejamas su biudžeto, valstybės išskolinimo klausimais. Šio tyrimo atveju kur kas svarbesni tampa su deficitu susiję prekių stokos klausimai. Terminų žodyne pateiktas toks deficito apibrėžimas: „<.>deficitas 1. fin. nuostolis, kai išlaidos didesnės už pajamas. 2. kom. prekių trūkumas, stoka. 3. prk., šnek. paklausi, trūkstama prekė: Gauna deficitų. 4. prk. knyg. ko nors trūkumas, stoka: Žaliavų d. Deguonies deficitas<.>“³⁵. Tuo tarpu Ekonomikos terminų ir sąvokų žodyno autoriai deficito prasmę aiškina kiek kitaip: „<.>Deficitas – rinkos situacija, kai kurių nors resursų ar prekių paklausa ilgą laiką viršija pasiūlą, o kainos neatrodo paklausios dėl pasiūlos pusiausvyros<.>“³⁶.

Kai kurie mokslininkai deficitą sieja su infliacija. Pastaroji skirstoma į du tipus: atvirąją bei slaptąją. Būtent slaptoji infliacija ir susijusi su prekių deficitu, blogėjančia jų kokybe, nauju prekių asortimentu. Deficitas siejamas ir su valstybės kišimusi į kainų kontrolę. Taigi, valstybės reikalavimu sumažinamos kainos, o tai sumažina pasiūlą, padidina paklausą ir sukelia prekių deficitą. Tai – tiesioginė kainų sumažinimo pasekmė. Tolesnė pirkėjų ir pardavėjų elgsena gali būti įvairi³⁷. Pardavėjai gali pardavinėti deficitines prekes pagal eilę, gali nustatyti kai kuriems pirkėjams pirmenybę. Valstybė taip pat gali nustatyti pirmenybę kai kurioms pirkėjų grupėms, suteikti privilegijas arba „atvirkščiai, leisti nusipirkti visiems vienodą kiekį prekių, išduodama korteles“³⁸. Toks rinkos iškreipimas pirmiausia daro didelę įtaką juodosios rinkos atsiradimui. Valstybė taip pat neturi galių prekių paskirstyti po lygiai. Jei kalbėtume sovietmečio terminais tai geriausios sąlygos susidaryti „blatui“. Reikia paminėti, jog, kai rinkoje jaučiamas daugelio prekių stygius, visai ekonomikai taikytinas stygiaus arba deficito ekonomikos pavadinimas³⁹.

S. Whitefield teigia, jog: „<.>prekių deficitas yra proporcingas tų prekių patrauklumui. Turint vieną deficitinę prekę, ją galima nuolat iškeisti į kitą tokią pat deficitinę prekę arba

³⁵ Deficitas <http://www.zodynas.lt/terminu-zodynas/d/deficitas> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

³⁶ Deficitas, *Ekonomikos terminai ir sąvokos žodynas*, Vilnius, 1999, p. 41.

³⁷ Jakutis A., *Ekonomikos teorijos objektas*, p. 42. http://eia.libis.lt/viesas/A.Jakutis/Dr.%20A.Jakutis.%20Ekonomikos%20teorija%20ir%20pratybos%202007/6Knyga_A.Jakutis_mikro_ir_makro.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

³⁸ Paklausos ir pasiūlos elastingumas <http://www.patariu.lt/studijos/2009/01/elastingumo-teorijos-praktinis-taikymas/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

³⁹ Jakutis A., *Ekonomikos teorijos objektas*, p. 30. http://eia.libis.lt/viesas/A.Jakutis/Dr.%20A.Jakutis.%20Ekonomikos%20teorija%20ir%20pratybos%202007/6Knyga_A.Jakutis_mikro_ir_makro.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

paslauga⁴⁰. Sovietų Sąjungoje, kur irgi daiktai neturėjo savo realios kainos, ir buvo tik kvaziprekės, žmonės neklausdavo, kodėl benzinas degalinėje kainuoja 4 kapeikas už litrą. Jie arba neturėjo jokių reikalų tose degalinėse (automobilis buvo prabanga), arba žinojo, kad niekas neskaičiavo, kiek realiai kainuoja tą naftą išsiurbti, pervežti, perdirbti, niekas jos kainos nelygino su pasauline rinka ir t.t. Kaina buvo nustatyta ir viskas. Taip susiformavo deficito ekonomika, paremta eilėmis bei stygiumi⁴¹.

Rusijos ekonomistų nuomone, deficitas pirmiausia siejamas su nepamatuotu prekių eksportu ir importu⁴². Viename straipsnių pateikiama ir daugiau deficito apibrėžimų. Tiesa, reikia paminėti, jog publikacija gina sovietinę realybę ir tvirtina, jog jokio deficito tuo metu nebuvo. Pirmiausia straipsnyje deficitas apibūdinamas kaip: „<.>prekių pasiūlos ir paklausos neatitikimas<.>“⁴³. Beje, čia autorė pateikia nuorodą į „Finansų žodyną“. Straipsnyje pateikiamas ir kitas deficito sąvokos apibūdinimas: „<.>tai sovietinės planinės ekonomikos reiškiny, kai nuolat trūksta prekių ir paslaugų, kai klientai negali pirkti, nepaisant to, jog turi tam lėšų<.>“⁴⁴. Kaip tik šis teiginys ir sulaukia nemažos straipsnio autorės polemikos. Galima įžiūrėti tendenciją, jog priešingai nei Vakarų ar Lietuvos istoriografijoje, Rusijoje prekių deficitas nėra siejamas su valstybės siekiu reguliuoti kainas bei planine ekonomika. Čia kur kas reikšmingesnis tampa eksporto – importo aspektas. Be to, autorė pačią deficito sąvoką sieja su prekių paklausa ir pasiūla, taip pat su tomis prekėmis, kurias dabar galime vadinanti „prestižinėmis“. Pavyzdžiui, XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje geri austriški batai kaimo parduotuvėse „<.>ramiai guli lentynose, nes jų nereikia kaimo gyventojams<.>“⁴⁵. Beje, taip ir buvo. Autorės nuomone, būtent tokių „prestižinių“ prekių atsiradimas ir sąlygojo prekių deficitą. Vis dėlto toks požiūris, švelniai tariant, nėra visai tikslus, nes sovietmečiu deficitinėmis tapo net ir plataus vartojimo prekės.

Rinkos deficitas, Rusijos mokslininkų nuomone, tai – nekompensuojamas paklausos perteklius. Šalyje, dominuojant planinei ekonomikai bei siekiant įvykdyti planą, buvo gaminamas labai didelis prekių kiekis. Pats deficitas ir jo intensyvumas labai priklausė nuo vietos. Kaip taisyklė, kuo toliau nuo Maskvos ar Leningrado, tuo – ryškesnis deficitas⁴⁶. Plačiau sovietinis

⁴⁰ Whitefield S., *Industrial Power and the Soviet State*, Oxford, 1993, p. 151.

⁴¹ Maldeikienė R., *Ekonominės realijos: kuo kvėpuoja vidutinis statistinis lietuvis?*, 2013, p. 6 http://www.ekt.lt/wp-content/uploads/2013/08/EKT_Vadybos_izvalgos_461.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

⁴² *Внешнеторговый дефицит* http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/4210 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁴³ Гагина Г., *О причинах товарного дефицита в СССР*, <http://newsland.com/news/detail/id/1278749/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁴⁴ Гагина Г., *О причинах товарного дефицита в СССР*, <http://newsland.com/news/detail/id/1278749/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁴⁵ Гагина Г., *О причинах товарного дефицита в СССР*, <http://newsland.com/news/detail/id/1278749/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁴⁶ *Про товарный дефицит в СССР* http://zhdanov.ucoz.ru/publ/pro_tovarnyj_deficit_v_sssr/1-1-0-170 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

deficitas apibūdinamas, kaip perteklinė pasiūla, lyginant su paklausa. Deficitas, autorės nuomone, įmanomas tik planinės rinkos ekonomikoje. Teigiama, jog pagrindinius deficito egzistavimo dėsnius nustato tai, jog, neatsižvelgiant į paklausą, daugelis prekių tiesiog užsibūdavo sandėliuose ir taip stabdydavo prekybą⁴⁷.

1.2. Spekuliacija kaip sovietinio „verslo“ forma

Sovietinį verslumą aiškiausiai apibūdinti padeda jo santykis su oficialiąja sovietine ekonomine sistema. Oficialioji sovietinė ekonomika buvo visiškai kontroliuojama valstybės, produkcija gaminama, remiantis ne vartotojų suformuota paklausa, o planais. Dėl šios priežasties oficialiojoje rinkoje vyravo nuolatinis būtinųjų vartojimo prekių deficitas, kuri, kaip formaliai teigė sovietinė valdžia, kiekvieną penkmetį vis mažino ir gerino piliečių aprūpinimą prekėmis⁴⁸. Kaip teigia P. Vaitiekūnas, „<>Tarybų Sąjungoje produkcijos deficitas pasidarė būdingu ekonomikos bruožu.>“⁴⁹. Būdama monopolizavusi beveik visas teises į nuosavybę, bet, leisdama kontroliuojamą „turgaus rinką“, valstybė mėgino pasirūpinti ir savo turto apsauga. Egzistavę regioniniai skirtumai plataus vartojimo prekių paskirstyme, nuolatinis tokių prekių deficitas, sienų uždarumas, leidžiami smulkūs verslai (mezgimas ir pan.) be jiems numatytų pakankamų medžiaginių resursų didino smulkių grobstymų iš valstybinių įmonių tikimybę⁵⁰.

Tačiau reali situacija skyrėsi nuo valdžios teiginių, kadangi kokybiškų prekių buvo nepakankamai arba jų apskritai nebuvo, o gyventojai ieškojo kitų galimybių, kaip patenkinti savo vartojimo poreikius⁵¹. Veikiausiai nuolatinis deficitas buvo viena pagrindinių priežasčių, paskatinusių vystyti paralelines (šešėlines) rinkas. Šešėlinę rinką sovietmečiu sudarė privatus prekių supirkimas ir perpardavimas arba spekuliacija, vertimasis uždraustais verslais, spekuliacija valiuta, komercinis tarpininkavimas ir pan. Beje, sovietinius spekuliantus galima laikyti savotiškais to laikotarpio verslininkais, o spekuliaciją – sovietinio verslo forma. Ši veikla buvo draudžiama sovietinių įstatymų. Kita vertus, rinkos ekonomikos sąlygomis didžioji dalis sovietinės spekuliacijos virto normaliu verslu.

⁴⁷ Товарный дефицит в СССР http://607507.ru/wiostivlewmu2/%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%82_%D0%B2%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

⁴⁸ Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁴⁹ Vaitiekūnas P., *Perspektyvos: Lietuvos pogrindžio periodinis leidinys : 1978–1981 metai*, Vilnius, 2005, p. 562.

⁵⁰ Anušauskas A., *Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje*, p.15.

http://www.vrm.lt/fileadmin/Padaliniu_failai/Bendrasis_dep/VRistorija/7dalis.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

⁵¹ Kotz D., Weir F., *Revolution From Above– The Demise of the Soviet System*, New York, 2005, p. 20.

Šešėlinė rinka veikė, visiškai atsižvelgdama į gyventojų poreikius, kitaip tariant, paklausą. Greta to atsirado vadinamoji „blato“ kultūra. „Blatas“ buvo sovietinis fenomenas, skirtingais pavadinimais paplitęs visame sovietiniame bloke. Blogai funkcionuojanti sovietinė politinė ir ekonominė sistema padėjo institucinius pagrindus korupcijai tarpti. Iš esmės blatas yra klasikinis naudojimosi tarnybine padėtimi, siekiant asmeninės ar grupinės naudos, pavyzdys. Tarnautojai, užuot atlikę savo pareigas, teikė paslaugas ar pagalbą draugams ir pažįstamiems⁵².

Prekių ar paslaugų mainai, naudojantis užimama padėtimi, neformalūs ryšiai ir pažįstamųjų ratas padėdavo išspręsti daugybę problemų. Valdžios atstovai žaliavų, planų įgyvendinimo, karjeros siekimo ir panašius klausimus taip pat sprendavo, naudodamiesi asmeniniais ryšiais⁵³. Grobstymas buvo tapęs kasdienybės dalimi. Deficito ekonomikos sąlygomis jis apėmė visus: grobsčiusius, vogtas prekes vartojusius ir reiškinių stebėjusius. Dėl kasdienio kontakto su reiškiniu tokia praktika tapo įprasta – tam tikra norma⁵⁴. Tai taip pat buvo vienas iš rusifikacijos politikos elementų, dabar keliančių tiek tautinės mažumos, tiek identiteto problemas nepriklausomose šalyse, ypač Latvijoje bei Estijoje. Ir dar, prasidėjus viešumui, paaiškėjo, kad, prisidengusi visais skambiais traktorių, kombainų ir kitų gamyklų pavadinimais, slėpėsi ne kokia kita, bet karinė pramonė. Būtent šios industrinės šakos plėtotei, naujausiems techniniams išradimams buvo skiriamos didžiausios lėšos ir geriausi darbuotojai. Tuo tarpu visuomenėje vyravo nuolatinis deficitas bei nepriteklis, o vykdomoji valdžia garsiai gyrėsi įvykdytais ar net viršytais penkmečių planais. Tačiau ne visi taip manė. Vieno sociologinio tyrimo metu respondentė su aukštuoju išsilavinimu pasakojo, kad ekonominė gerovė sovietmečiu buvo gana sąlyginė, nes, vartojimo srautus veikęs, deficitas neužtikrino būtinausių prekių įsigijimo⁵⁵.

Individo statusą valstybinėje sovietinėje sistemoje lėmė ne tiek turtinė padėtis, kiek naudingų ryšių ar pažinčių tinklas. Todėl tarnybinė padėtis galėjo tapti pretekstu įžengti į neformalių ryšių, pagrįstų abipusiais mainais, tinklą. Netinkamas tarnybos laiko, inventorius, turto ar net personalo naudojimas nesukeldavo jokių moralinių konfliktų, nes išgyvenimo, dažnai priešiškoje žmogaus prigimčiai aplinkoje, tikslas leido ir pateisino tokių priemonių pasirinkimą⁵⁶.

⁵² Palidauskaitė J., Retrospektyvus žvilgsnis į etikos problemas Lietuvos valstybės tarnyboje: naujos problemos, jų turinys ar raiškos formos? *Politologija*, 2011, p. 55 http://www.leidykla.eu/fileadmin/Politologija/2011-4_64/39-73.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁵³ Ivanauskas V., Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija, sociologija*, 2006, Nr. 4, p. 7.

⁵⁴ Gudaitytė K. „Grobstytojai ir snaudaliai: Apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje“, *Naujasis Židinys–Aidai*, nr. 4, 2012, p. 272–274.

⁵⁵ Imbrasaitė J., Žilys A., Bartuškaitė M., Sovietinės sistemos vertinimas ir požiūris į demokratiją Lietuvoje, *Filosofija. Sociologija*. 2011. T. 22. Nr. 2, p. 106–114.

⁵⁶ Palidauskaitė J., Korupcijos sklaidos formos Lietuvoje: tarp sovietinio palikimo ir rinkos padiktuoto pragmatizmo, *Viešoji politika ir administravimas*, 2006, Nr. 18, p. 65.

Tarp oficialiosios bei šešėlinės rinkų dar išskirtina ir antrinė rinka, kuri buvo toleruojama valstybės. Įtvirtinta atskirais teisės aktais, ji panašėjo į oficialiąją. Tačiau pagrindinis jos skirtumas nuo oficialiosios buvo tas, kad antrinė rinka, nors ir kontroliuota valstybės, veikė daugiau privačių asmenų veiklos pastangomis, o pagrindinė problema buvo tokia, kad dėl to paties deficito negalėjo praktiškai veikti visiškai teisėtai bei įgydavo šešėlinės rinkos bruožų.

Antrinės rinkos apibūdinimas kur kas sudėtingesnis dėl ne visai aiškių jos ribų – nors sovietinė valdžia leido jai veikti, bet gyventojams buvo sunku arba neįmanoma teisėtai įsigyti medžiagų arba priemonių prekėms gaminti, buvo ribojamas gaminių kiekis ir realizavimo vietos. Dėl to gyventojai buvo priversti pažeisti medžiagų įsigijimo ar realizavimo tvarką. Antrinei rinkai priskirtina individuali darbinė veikla arba vertimasis amatais, verslais, kai asmenys gamindavo prekes arba teikdavo įstatymuose numatytas paslaugas laisvu nuo pareigų valstybiniame sektoriuje metu⁵⁷.

Šios rinkos privalumu turėjo tapti ta aplinkybė, kad asmuo galėjo papildyti savo darbo pajamas „iš šalies“. Ji turėjo tapti niša gauti papildomų pajamų neįgaliesiems, pensinio amžiaus žmonėms, studentams, namų šeimininkėms. Kitaip tariant, leisti tokią veiklą ideologiškai buvo gana saugu, kadangi viskas buvo paremta asmens darbu ir iš jo gaunamomis pajamomis, o valstybės ribojimai bei kontrolė negalėjo jai leisti pakankamai išaugti arba tapti plačiai vystomu privačiu verslu⁵⁸.

Taigi, apibūdinus šešėlinės ir antrinės rinkos pagrindinius bruožus ir nustačius jų santykį su oficialiąja, galima teigti, kad šešėlinės ir antrinės rinkos dalyviai bei jų veikla sudarė sovietinio verslumo esmę. Šešėlinės ir antrinės rinkų veikimas buvo paremtas ne tik būtiniausio vartojimo, kurių sovietinei visuomenei nepakako, bet ir prabangesnių, kokybiškesnių bei dažnai ne pirmo būtinumo prekių poreikiu. Kokybiška ir prabangi prekė dažniausiai buvo siejama su Vakarų valstybėse pagaminta produkcija⁵⁹.

Kalbant apie antrinės bei šešėlinės rinkų klestėjimo aspektą, svarbūs ne tik sovietinės visuomenės vartojimo poreikiai, bet ir asmenys, kurie minėtus poreikius galėjo patenkinti. Šiose rinkose daugiausia veikė spekuliantai bei namudininkai. Pastarieji nuo pirmųjų skyrėsi tuo, kad prekes dažniausiai gamindavo patys ir rečiau užsiimdavo spekuliacija. Jiems originali vakarietiška prekė buvo ne tik brangiai parduodamas daiktas, bet ir pavyzdys arba modelis padirbinėjimui⁶⁰.

⁵⁷ Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁵⁸ Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁵⁹ Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁶⁰ Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

Juodosios rinkos turgūs pasižymėjo ne mažiau plačiu savo asortimentu, negu sovietinės parduotuvės. Pagrindiniai gaminiai ten buvo gauti iš „antrų rankų“ arba sudarė to meto vadinamąsias „prestižines prekes“. Čia kainos būdavo net kelis kartus aukštesnės nei oficialiose parduotuvėse⁶¹.

Vienas pelningiausių sovietinio verslumo formų – gaminti vakarietiškas prekių pakaitalus (džinsus, striukes, sportinius kostiumus, netgi batus) ir jas pardavinėti kaip originalius. Apskritai, originalių vakarietišku prekių gauti buvo pakankamai sudėtinga. Todėl tik nedaugelis realiai galėjo turėti originalių prekių. Jas atsivežti galėjo asmenys, turintys teisę išvykti į užsienį, – sportininkai, menininkai, politinio elito atstovai. Dalį vakarietišku prekių į Lietuvą pašto siuntomis atsiųsdavo giminaičiai iš užsienio. Dalis prekių atkeliaudavo su užsieniečiais, pavyzdžiui, kai kurie vertelgos ieškodavo viešbučiuose galimybių, kažką nupirkti iš užsieniečių⁶².

Sovietinis deficitas paliesdavo ir kitas sritis. Pavyzdžiui, viena jų – reklama. Prekių deficitas neskatino reklamos, nes nebuvo konkurencijos. Daugiau dėmesio buvo skiriama tik parduotuvių vitrinų apipavidalinimui⁶³.

Stengiantis išvengti prekių deficito, buvo kuriamos tokios institucijos kaip Gosplan (Valstybinis plano komitetas), kurios turėjo atidžiai stebėti produktų paklausą ir jų gamybos kvotas. Pats deficitas SSRS savo viršūnę pasiekė keletą kartų. Pirmasis toks pakilimas stebimas 1928 m., kuomet miestuose įvestos kortelės prekėms. Tačiau deficito pikas palaipsniui išblėso 1930 m. Antrasis deficito pikas fiksuotas po Antrojo pasaulinio karo ir baigėsi pokario ekonomikos atsigavimo laikotarpiu. Trečiasis deficito pikas kilo XX a. septintajame dešimtmetyje, o po to jau pertvarkos metais⁶⁴. Sovietinė sistema, postalininiu laikotarpiu, akivaizdžiai susidurdama su šešėlinė ekonomika, didėjančiu deficitu ir gamybos neefektyvumu, taip pat persismelkė abejingumu, kuris brežneviniame laikotarpyje visiškai pakeitė įsivaizduojamą optimizmu pagrįstą pereinamąjį laikotarpį „vedantį“ į socialistinės visuomenės sukūrimą⁶⁵.

⁶¹ Aleksandrovna E., *Our daily bread. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia*, New York, 1999, p. 107.

⁶² Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklaku ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁶³ *Reklama*, p. 11 http://193.219.191.176/mm/Reklamai/prekybos_reklama.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁶⁴ *Товарный дефицит в СССР* http://607507.ru/wiostivlewmu2/%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%B5%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%82_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

⁶⁵ Ivanauskas V., Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis, *Politologija*, 4 (60), 2014, p. 65.

1.3. Deficitas kaip sovietinės okupacijos Lietuvoje reliktas

Deficitas Lietuvoje pradėjo jaustis kartu su sovietinėmis okupacijomis. Tačiau tokio reiškimo atsiradimas mūsų krašte gerokai skyrėsi nuo Sovietų Rusijoje. Esminis skirtumas – Lietuvai deficito ideologija buvo labai staigiai prievarta primesta, o ne išsirutuliojo natūraliai kaip Rusijoje.

Nors Lietuvoje sovietinės okupacijos laikotarpiu nebuvo nedarbo problemos (tam tikra paslėpta forma egzistavo). Vengiantys darbo laikyti veltėdžiais ir juos stengtasi įdarbinti prievarta. Egzistavo ir minimalios socialinės garantijos (pensijos, nedarbingumo pašalpos, lengvatos daugiavaikėms šeimoms ir kt.). Tačiau daugelis tokiomis gyvenimo bei darbo sąlygomis nesijautė patenkinti. Žmonėms atsibodo visuotinis deficitas, nes trūko kai kurių maisto produktų, kokybiškos avalynės, drabužių, daugelio kitų būtiniausių prekių, nekalbant jau apie ilgalaikio naudojimo reikmenis (lengvuosius automobilius, šaldytuvus ir kt.). Labai sunkiai spręsta būsto problema⁶⁶. Nors LSSR Aukščiausios Tarybos sesijų stenogramose galima rasti utopija kvepiančių pareiškimų: „<.>tam, kad prekybininkai geriau galėtų patenkinti augančius gyventojų poreikius ir kartu gauti daugiau pajamų, reikėtų turėti plačias gerų ir turinčių paklausą prekių pasirinkimo galimybes<.>“⁶⁷. Tačiau ši vizija taip ir liko popieriuje. O apie sovietinių prekių „kokybę“ pradėjo skliti legendos. Neatsitiktinai Lietuvą imta vadinti Sovietų Sąjungos ferma, nes daug investicijų nukreipta į žemės ūkio bei maisto pramonės sektorius. Tačiau tai nereiškė gerovės Lietuvoje – kaip ir visoje SSRS parduotuvės buvo apytuštės, trūko mėsos, daržovių, sviesto, dažnai netgi duonos ir kitų maisto produktų, ilgose eilėse žmonės laukdavo talonų (leidimo) įsigyti baldus, indus, televizorius. Be to, katastrofiškai trūko butų, medicinos reikmenų, vaistų – faktiškai viskas buvo deficitas. Šaipantis iš komandinės, planinės ekonomikos neefektyvumo niūriai juokauta, kad, „<.>jeigu Sacharos dykumoje būtų įvestas socializmas, netrukus ten atsirastų smėlio deficitas<.>“⁶⁸. Bandydama paslėpti tikrąją padėtį, valdžia stengėsi įteigti, kad sovietiniai piliečiai, kurdami komunizmą, nėra priklausomi nuo materialinės gerovės. Kartu nuolat iš įvairių tribūnų įvairūs sovietiniai veikėjai pabrėždavo būtinybę didinti būtinųjų prekių gamybą ir vis „geriau patenkinti vartotojų poreikius“. Svarbi buvo ir varžymosi su Vakarų valstybėmis aplinkybė. Pasinaudojant ja norėta parodyti, kad sovietiniai žmonės nėra aprūpinti blogiau, bet jų vartojimo poreikiai nepasižymi tokio dydžio apimtimis, kaip sumaterialėjusios Vakarų visuomenės. Nors komunistinė valdžia nuolat stengėsi

⁶⁶ Vosyliūtė A., Lietuvos pramonė: praeitis ir dabartis, *Istorija. Mokslo darbai*, 74 tomas.

http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=186&Itemid=186 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁶⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos stenogramos, Vilnius, 1988, p. 58.

⁶⁸ Eidintas A., Bumblauskas A., Kulakauskas A., Tamošaitis M., *Lietuvos istorija*, Vilnius, 2013, p. 217.

sukurti aprūpinto, bet saikingai vartojančio piliečio įvaizdį, oficialioji rinka galėjo pasiūlyti ribotą kiekį prastos kokybės būtinųjų prekių. Todėl daugelis pirkėjų ieškojo galimybių įsigyti jų bent iš tuometinio Europos sovietinio bloko valstybių – Lenkijos, Čekoslovakijos, Jugoslavijos ar Vokietijos Demokratinės Respublikos. Žinoma, didžiausią paklausą ir vertę sovietiniams žmonėms (ypač Lietuvos SSR didmiesčių gyventojams) turėjo tos prekės, kurios vienaip ar kitaip į rinką patekdavo iš Vakarų Europos arba JAV. Sovietinėje visuomenėje vakarietiškos prekės buvo siejamos su aukšta kokybe bei asortimento įvairove, o jų paklausa formavosi ir dėl visuomenės dalies siekio bent kiek priartėti prie vakarietiško gyvenimo būdo, kuris asocijavosi su skoningu stiliumi, individualumu ir prestižu⁶⁹. Kartais partinių funkcionierių mintys išreiškėdavo net situacijos neadekvatumą. Taip nutiko, siekiant apskaičiuoti skalbimo priemonių, muilo poreikį krašte. Antai „Komunisto“ žurnale šiuo klausimu publikuotas toks pareiškimas: „<.>Šių metų skalbimo priemonių fondas – 2240 tonų. Tualetinio muilo ankščiau realizuodavome irgi apie tūkstantį tonų, o šiemet jo fondą padidinome iki 2347 tonų, ir vis mažai. Paskaičiavome, kad kaimo žmogui išeina po 11 gabaliukų muilo per metus. Argi tiek jo reikia? Vyksta bereikalingas skalbimo priemonių ir muilo kaupimas. Taip, man rodos, sudaromas dirbtinis šių prekių deficitas<.>“⁷⁰. Taigi, šiuo atveju stebime gan paradoksišką situaciją, kuomet realybė drastiškai skyrėsi nuo partijos ideologizuotų planų. Apie itin sunkų žmonių gyvenimą deficito sąlygomis pirmiausia galime perskaityti įvairiuose to meto veikėjų atsiminimuose. Neretai jie atmiešti nemaža dalimi ironijos. Kaip pavyzdį būtų galima paminėti rezistento, politinio kalinio, rašytojo ir publicisto, technikos mokslų daktaro Liudo Dambrausko⁷¹ atsiminimus: „<.>Blogiausia, kad kapitalistai nesupranta, kas per daiktas „deficitas“ ir kaip be jo neįdomu gyventi<.>“⁷². Neretai sutinkama ironija rašytojų darbuose tik parodo, kokia sunki buvo žmogaus kasdienybė. Dažnai stovėjimas eilėse prie Pirmosios Lietuvos Respublikos gyvenimo pratusiems asmenims palikdavo „neišdildomus įspūdžius“. Štai kaip sovietinis deficitas nušviečiamas vienos kaunietės prisiminimuose: „<.>nors maisto produktų kainos buvo neaukštos, mes, kauniečiai, pirmą kartą patyrėme, kas yra „prekių deficitas“, sužinojome, ką reiškia stovėti eilėse norint nusipirkti būtiniausių prekių<.>“⁷³. Nusivylimas skamba ir sportininkų lūpose: „<.>per bazes ar tarnybines parduotuvių duris, kaip būdavo įprasta apsirūpinti prekėmis sovietiniais laikais. [...] tokie teniso bateliai buvo deficitas. O mes tenisininkės, turime žaisti avėdamos nepatogius sandalus<.>“⁷⁴. Vaisiai ir daržovės Lietuvoje buvo dar viena itin deficinė prekė. A. M. Brazausko

⁶⁹ Tranavičiūtė B., „Montana“, „Champion“, „Adidas“..., *Šiaurė Atėnai*, <http://www.satenai.lt/?p=20259> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁷⁰ *Komunistas*, 7–12 leidimai, 1989, p. 359.

⁷¹ Liudas Dambrauskas (1921 m. balandžio 25 d. Kuronyse, Pagirių valsčius – 2003 m. lapkričio 25 d. Kaunas) – Lietuvos rezistentas, politinis kalinys, rašytojas ir publicistas, technikos mokslų daktaras.

⁷² Dambrauskas L., *Gyvenimo akimirkos: Atsiminimai*, 2 tomas, Vilnius, 1990, p. 174.

⁷³ Robinsonienė – Ginaitė S., *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Kaunas, 1999, p. 24.

⁷⁴ Purelienė A., *Juozas Purelis*, Vilnius, 2001, p. 95.

atsiminimuose apie tai taip pat kalbama: „<.>Citrusiniai vaisiai buvo didžiulis deficitas, jiems pasirodžius parduotuvėse nutysdavo ilgos eilės. Apelsinai būdavo prekiaujama per didžiąsias tarybines šventes, kokius nors respublikinius pasitarimus<.>“⁷⁵.

Reiktų išskirti ir atskirą grupę asmenų sovietinėje Lietuvoje – tai nomenklatūrininkai. Ši visuomenės grupė galėjo naudotis kitokiomis privilegijomis visuotinio deficito sąlygomis. Tokiam partinių draugų rateliui priklausantys asmenys „jautė“ pareigą vieni kitiems padėti vaikų išsilavinimo, medicinos paslaugų, deficitinių prekių įsigijimo srityje ir pan.⁷⁶. Socialiniai tinklai veikdavo ir kita linkme. Trūkstami išteklių ar pagaminta produkcija neretai būdavo labai svarbi ir asmeniniam naudojimui. Deficito sąlygomis atsakingi sovietiniai ar partiniai darbuotojai, turėdami priėjimą prie tokių išteklių, galėjo aprūpinti jais ne tik šeimos narius, bet ir kitų organizacijų svarbesnius asmenis, kurie, reikalui esant, atsilygindavo tuo pačiu. Pavyzdžiui, prekybinėje organizacijoje dirbantis asmuo gaudavo maisto produktų, o gavėjas atsiskaitydavo jam statybos darbais⁷⁷. Deficito sąlygomis nomenklatūrai svarbi privilegija buvo susijusi su galimybe apsipirkti specialiose parduotuvėse, gauti reikalingų prekių kitose įstaigose. Aukšto pareigūno sūnus interviu metu prisimena, kad tėvai turėdavo galimybę apsipirkti Vilniuje, netoli Lenino prospekto esančiose specialiose, tik nomenklatūrai skirtose parduotuvėse: „<.>Pramoninių ir maisto prekių parduotuvės buvo iš kiemo pusės, be iškabų. Tėvus asmeniškai pažinodavo, todėl leisdavo apsipirkti. Maisto prekių ten įvairių būdavo – geresnės dešros, mėsos, žirnelių, čekiško alaus, „Palangos“ ir „Dainavos“ šnapso, mineralinio vandens „Borjomi“<.>“⁷⁸. Nomenklatūros aplinkos atstovė prisimena taip pat tą pačią parduotuvę: „<.>Štai „Šešupės“ kavinės kieme Gedimino prospekte buvo atseit tokia vyriausybinė maisto prekių parduotuvė. <...> Turimų prekių lentynose kažkodėl neišdėliodavo – tik makaronus, kruopas, konservus. O žirnelius, majonezą, tirpią kavą pakišdavo po prekystaliu<.>“⁷⁹. Kitas apklausos respondentas pasakojo, kad iš tos pačios parduotuvės jie galėdavo prekes užsisakyti telefonu: „<.>Motina paskambindavo ir padiktuodavo sąrašą, o atveždavo vairuotojas, kuriam ir sumokėdavom pinigus<.>“⁸⁰.

⁷⁵ Brazauskas A., *Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai*, Vilnius, 2007, p. 321.

⁷⁶ Ivanauskas V., Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija, Sociologija*, Nr. 4, 2006, p. 7 http://www.ebiblioteka.lt/resursai/LMA/Filosofija/Fil64/Fil64_02.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁷⁷ Ivanauskas V., Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija, Sociologija*, Nr. 4, 2006, p. 8 http://www.ebiblioteka.lt/resursai/LMA/Filosofija/Fil64/Fil64_02.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁷⁸ Ivanauskas V., *Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo*, http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/Sovietines-privilegijos_str_2012Vasaris.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁷⁹ Ivanauskas V., *Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo*, http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/Sovietines-privilegijos_str_2012Vasaris.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

⁸⁰ Ivanauskas V., *Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo*, http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/Sovietines-privilegijos_str_2012Vasaris.pdf [prieiga per internetą,

Tad sovietinėje Lietuvoje veikė, tarsi, dvi atskiros prekybos rūšys: viena skirta nomenklatūrai, kita – paprastam gyventojui. Tokios tendencijos vyravo ir kituose Lietuvos miestuose. Specialiuose parduotuvėse buvo ir geresnė prekių kokybė bei platesnis pasirinkimas. Tuo tarpu eiliniai žmonės buvo priversti tenkintis parduotuvėse ir tai ne visuomet gaunamomis prekėmis. Sovietinės prekybos bruožai bei ją reguliuojanti įstatyminė bazė praktiškai sužlugdė tarpukariu plėtotą prekybą ir gamybą. Įvesta nauja tvarka pakeitė ne tik prekybos organizaciją, bet ir žmonių socialinius santykius. Visas bendravimas buvo paremtas „aš – tau, tu – man“ logika. Išsivystė prekių godulys, iššaukęs materialėjimo sustiprėjimą. Paveikta nuolatinio slaptumo (prekyboje, bendravime ir t.t.) visuomenė darėsi vis uždaresnė. Atviras bendravimas vyko tik tarp labai siauro žmonių rato. Taigi, sovietinis režimas keitė ne tik prekybą, bet ir visuomenę.

Sovietinio deficito prekybos sąlygomis buvo kuriami kitokie lyčių stereotipai, o tuo pačiu – ir naujas sovietinis žmogus. Naujo vyro tipo apibūdinimuose akivaizdžiai dominuoja daiktai, kurie vėlyvame sovietmetyje tapo geidžiamu deficitu, o jų gausa reiškė materialią gerovę. Vartojančios moters vaizdinys buvo kuriamas ideologiškai, o moteriškos žiniasklaidos dėka vyko kompetentingos vartotojos socializacija, kuri turėjo žinoti, kaip tinkamai elgtis deficito sąlygomis⁸¹.

žiūrėta 2014–04–28].

⁸¹ Kraniauskas L., posovietinis vyriškumas: išbrauktas ar nepastebėtas darbotvarkės klausimas? (II), *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2010/2(27), p. 131–150.

2. Sovietinės prekybos ypatumai Šiauliuose

2.1. Sovietinės prekybos reglamentavimas

Prekybos kontrolė Lietuvoje ir Šiauliuose prasidėjo dar pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu. 1940 m. rugpjūčio 1 d. respublikoje sudaryta Prekybos ministerija, kuriai pavesta kontroliuoti privačią prekybą, parengti prekybos įmonių nacionalizavimą ir organizuoti socialinę prekybą. Tų pačių metų rugsėjį pradėtas privačių prekybos įmonių nacionalizavimas, kuris vykdytas keliais etapais. Po nacionalizacijos sekė socialinės prekybos organizavimas. Labai svarbus 1940 m. spalio 25 d. išleistas įstatymas „*Dėl valstybinės ir kooperatyvinės prekybos organizavimo Lietuvos TSR*“, kuriuo Prekybos liaudies komisariatas įpareigotas organizuoti Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir kituose miestuose valstybinę prekybą⁸². Šį darbą nutraukė kilęs Vokietijos – Sovietų Sąjungos karas bei nacių okupacija.

Po 1944 m. antrosios sovietinės okupacijos pradėta buvusios tvarkos restauracija. Ji neaplenkė ir prekybos. Siekta, kuo greičiau atkurti valstybinę prekybą bei ją kontroliuojančias institucijas. 1944 m. rugsėjo 22 d. Šiaulių miesto vykdomojo komiteto posėdyje patvirtintas prekybos skyriaus pateiktas „*Valstybinės prekybos tinklo išvystymo ir visuomenės maitinimo plano*“ projektas, kurio pagrindu tapo tos pačios dienos Šiaulių miesto vykdomojo komiteto nutarimas. Šio dokumento priede pateiktas parduotuvių, kurios atsidarė nuo 1944 spalio 1 d., sąrašas. Iš viso patvirtinta 21 parduotuvė (2 iš jų uždaro tipo)⁸³. Būtent šios dvi parduotuvės galėjo būti skirtos tik partiniam bei sovietiniam elitui.

Šiaulių valstybinė prekyba plėtė prekybos tinklą maisto produktais ir pramoninėmis prekėmis Šiaulių miesto ribose. Joje veikė šie skyriai: kadru, planavimo, visuomeninio maitinimo, transporto, daržovių, centro buhalterijos, urmo prekybos bazė. Iki 1948 m. sausio 18 d. Šiaulių valstybinė prekyba buvo pavaldi Šiaulių miesto vykdomojo komiteto prekybos skyriui, o nuo jau minėtos datos perėjo Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto prekybos skyriaus dispozicijon. Šiaulių valstybinė prekyba veikė iki 1956 m.⁸⁴. Nuo tada prekybos kontrolę Šiaulių mieste perėmė Šiaulių prekybos valdyba.

1959 m. miesto DŽDT vykdomasis komitetas priėmė nutarimą „*Dėl visuomeninio maitinimo tolesnio vystymo ir gerinimo Šiaulių mieste*“. Nors šis dokumentas skirtas daugiau aptarti maitinimo įstaigų padėtį bei reguliavimo procesą, bet jame galima aptikti keletą labiau svarbių

⁸²Apyrašo pratarmė, f. 187, *Šiaulių apskrities archyvas* (toliau *ŠAA*), l. 2.

⁸³Nutarimas dėl Valstybinės prekybos tinklo išvystymo ir visuomenės maitinimo, Lietuvos TSR Šiaulių miesto Darbo žmonių deputatų tarybos vykdomasis komitetas. Posėdžių protokolai. 1944 rugsėjo 8 d.–1944 gruodžio 30 d., *ŠAA*, f. 269, ap. 1, b. 3, l. 12.

⁸⁴Apyrašo pratarmė, *ŠAA*, f. 187, l. 2.

punktų ir prekybai, ypač liečiančių prekių asortimentą. Antai miesto pieno, mėsos gamyklos įpareigos pradėti gaminti ir prekybai bei maitinimui pateikti pusfabrikačius, alaus darykla – duonos giros. Taip pat spręstas klausimas dėl pavasario – vasaros prekybos. Tam tikslui plėstas prekyviečių tinklas, pradėti statyti nauji pastatai⁸⁵.

Nors sovietmečiu prekių perkainojimas buvo atliktas ne vienas, tačiau ryškiausiai spaudoje nušviestas 1960 m. kainų pasikeitimas, mat nuo 1961 m. sausio 1 d. turėjo būti įgyvendinta sovietinio rublio reforma bei SSRS piniginis vienetas formaliai prilygintas tam tikram aukso kiekiui. Po šios reformos visos kainos buvo dalijamos iš dešimties. „Moskvičius“ po perkainojimo kainavo 2500 rub., motoroleris „Viatka“ – 320 rub., miegamojo komplektas – 415 rub., pieštukai – po 1 kapeiką ir t.t. Maisto kainos taip pat kito. Antai duona kainavo 12 kapeikų (anksčiau 1 rub. 24 kapeikos)⁸⁶. Duonos kaina buvo dotuojama valstybės. Todėl į ją pirkėjas reagavo neadekvačiai. Stagnacijos laikotarpiu neretai duona bei kitais maisto produktais pradėti šerti gyvuliai. Nors parduotuvėse jų trūko.

1961 m. LSSR prekybos ministras pasirašė įsakymą „*Dėl pramoninių prekių komiso parduotuvinių prekybos taisyklių*“. Remiantis juo, atiduoti į komisinę parduotuvę daiktai ir nerealizuoti per 45 dienas, parduotuvės gali būti nuvertinami, neišsikvietus pardavėjo. Pirmojo nukainavimo metu kaina sumažėja 15%, o antrojo – 20%. Šis taisyklių pakeitimas sukėlė nemažai sumaišties bei gyventojų pasipiktinimo. Spaudoje galima rasti ir minėtų taisyklių pakeitimo spekuliacijos pavyzdžių. Antai 1963 m. viena šiaulietė atnešė į komisą juodos medžiagos, kuri buvo įkainota 60 rub. Atėjus jai atsiimti pinigų, pardavėja liepė užėti po 3 dienų ir tada klientei įteikė 47,3 rub. teikdama, jog prekė buvo nukainota⁸⁷. Kaip matome sovietinių juridinių dokumentų daugiareikšmiškumas galėjo būti panaudotas pagal susiklosčiusią situaciją.

1962 m. Lietuvos SSR Ministrų Taryba savo potvarkiu Nr. 173 patvirtino instrukciją „*Dėl prekių pardavimo kreditan darbininkams ir tarnautojams tvarkos*“. Remiantis šiuo dokumentu, prekes kreditan galėjo gauti tik Šiaulių mieste gyvenantys bei pastovų darbą turintys asmenys. Tačiau jie negalėjo pirkti per metus daugiau prekių nei keturių mėnesių uždarbis. Pagal Lietuvos SSR Ministrų Tarybos potvarkį, atleidžiant asmenį iš darbo, skolos turėjo būti išskaičiuotos iš jo algos⁸⁸. Taip šiuo dokumentu norėta išlyginti susidariusius prekybos trūkumus.

Visa sovietinė prekyba buvo kontroliuojama centrinės valdžios, kuri bandė reaguoti į pirkėjų poreikių pokyčius. Antai 1966 m. plačiai vartojamų prekių rinkos tyrimus turėjo atlikti

⁸⁵ Prekybos nuolatinės komisijos ketvirčio darbo planai, posėdžio protokolai, prekybos taškų patvirtinimo aktai, Šiaulių miesto DŽDT vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, 1, 330, l. 2–3.

⁸⁶ Nauji pinigai, naujos kainos, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. spalio 24 d. Nr. 214 (1903), p. 2.

⁸⁷ Nukainoti galima, *Raudonoji vėliava*, 1963 m. gegužės 7 d. Nr. 89 (2553), p. 4.

⁸⁸ Dėl prekių pardavimo kreditan tvarkos, *Raudonoji vėliava*, 1962 m. balandžio 20 d. Nr. 77 (2284), p. 4.

visasajunginio gyventojų apklausos tyrimo institutas Lietuvoje⁸⁹. Kiekvienas toks filialas privalėjo atlikti specialius tyrimus kiekvienai prekei atskirai. Tačiau nepaisant to, nei prekių kokybė, nei pasirinkimo galimybės parduotuvėse nepagerėjo. Tokią padėtį nesunku paaiškinti: „<.>Esant prekių deficitui, paklausa viršija pasiūlą, todėl vartotojai negali įsigyti pageidaujamų prekių. Prekių deficitas reguliuojamos rinkos ekonomikoje dažniausiai susidaro dėl kainų kontrolės, kai nustatomos maksimalios kainos, mažesnės, nei būtų laisvosios rinkos sąlygomis. Deficitas yra neišvengiamas pagrindinis planinės ekonomikos bruožas, nes, kai nėra rinkos kainų ir kai neveikia mainų mechanizmas, neįmanoma numatyti, kokie yra vartotojų poreikiai<.>“⁹⁰. Taigi, atsižvelgiant į tuometinę situaciją, galima teigti, jog ši tyrimų institucija greičiausiai atliko tik butaforinį darbą.

1967 m. gegužės mėnesį LKP CK ir LSSR MT priėmė nutarimą Nr. 247 „*Apie priemones visuomeniniam maitinimui gerinti respublikoje*“. Remiantis šiuo dokumentu, Šiauliuose buvo bandoma pagerinti valgyklų darbą, panaikinti indų deficitą, pastatyti daugiau gazuoto vandens automatų (1970 m. Šiauliuose tokio tipo naujų aparatų atsirado 10). Reikia pripažinti, jog tam tikrų teigiamų postūmių visuomeninio maitinimo srityje pastebėta. Na, bent bandyta praplėsti valgyklų tinklą mieste⁹¹. Taip Lieporių rajone pradėjo veikti 2 darbo vietų kulinarijos parduotuvė⁹². Būta ir kitų pozityvių pokyčių.

Sovietinė valdžia ėmėsi ir alkoholio prekybos reguliavimo. Taip 1972 m. respublikiniu mastu priimti du įstatymai. 1972 m. birželio mėnesio LSSR MT nutarime Nr. 215 nurodoma, jog stipriausiais alkoholiniais gėrimais prekiaujama 11–19 val. Kitu nutarimu Nr. 919p reglamentuota gėrimų iki 30° prekyba nuo 10 val. iki parduotuvės uždarymo⁹³. Tačiau riboti alkoholio pardavimą stengėsi ir vietinės sovietinės valdžios institucijos. Antai Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto nutarimu 1972 m. vasaros sezonu metu parduotuvėje Nr. 24 uždrausta alkoholinių gėrimų prekyba poilsio ir švenčių dienomis⁹⁴. Žinoma, šis dokumentas turėjo ir materialinę išraiškos pusę. Daugelyje savivaldybės tarybos pažymų ir dokumentų nurodoma, jog daugiausia klientų valgyklos, kavinės ir kitos maitinimo įstaigos sulaukia būtent poilsio bei švenčių dienomis. Kai kuriuose jų alkoholio pardavimo apimtys nesiekė nustatytų planų ir tesudarydavo 0,6 litro per mėnesį. Turbūt,

⁸⁹ Kaip sužinoti, ko reikia pirkėjui?, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. spalio 14 d. Nr. 203 (4818), p. 3.

⁹⁰ *Deficitas* <http://www.mokome.lrinka.lt/ieskok-terminu> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014-04-28].

⁹¹ Informacija apie 1969 metų kovo 28 d. Respublikinės profsajungų Tarybos prezidiumo nutarimo vykdymą Šiauliuose, Prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės deputatų komisijos darbo planai, ataskaitos, posėdžių protokolai, *ŠAA*, f. 269, ap.1, b. 1037, l. 21.

⁹² Informacija apie LKP Centro Komiteto ir LTSR Ministrų Tarybos 1967 metų gegužės 22 d. nutarimo „ Dėl priemonių viešajam maitinimui toliau plėsti ir gerinti respublikoje“ vykdymą, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, *ŠAA*, f. 269, ap. 1, b. 1208, l. 21.

⁹³ Į Jūsų 1973 m. sausio 11 d. raštą Nr. 16 - 63, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, *ŠAA*, f. 269, ap. 1, b.1346, l. 24.

⁹⁴ Į Jūsų 1973 m. sausio 11 d. raštą Nr. 16 - 63, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, *ŠAA*, f. 269, ap. 1, b. 1346, l. 24.

siekiant pagerinti šiuos rodiklius, imta riboti alkoholio prekybą parduotuvėse. Oficialiai valdžia smerkė alkoholizmą, tačiau į valstybės biudžetą iš alkoholio prekybos plaukė milžiniškos pajamos. Pavyzdžiui, 1984 m. „degtinės pinigai“ SSRS sudarė per 50 mlrd. rublių. Tai gerokai daugiau nei iš parduodamos naftos – sovietinės ekonomikos pagrindo. Nuo 1958 m. iki 1973 m. vienam gyventojui parduodamo alkoholio kiekis išaugo daugiau kaip 5 kartus – nuo 5,76 litro iki 29,9 litro per metus. Pagrindine šios degradacijos priežastimi mėginta įvardyti dviejų savaitinių laisvadienių įvedimą, gyventojų pajamų augimą, pramoninių prekių (batų, televizorių, šaldytuvų, motociklų, automobilių ir kt.) deficitą, alkoholio prekybos nestabilumą (gyventojai kaupė vis didesnes atsargas „juodai dienai“). Ypač analizuota pastaroji priežastis, nes degtine kai kuriuose rajonuose ir didžiuosiuose miestuose prekiauta vos 3–4 dienas per savaitę. Tai skatino nelegalią „naminės“ gamybą. Kiekvienais metais po keletą šimtų žmonių būdavo nubaudžiama už „naminės“ varymą ir jos turėjimą (saugojimą). Siekiant išvengti „neigiamų pasekmių“, buvo pasiūlyta „padidinti degtinės gamybą“. Tačiau, girtuokliavimui vis augant, 1976 m. vėl imtasi ribojimo priemonių – „liaudies“ pamėgtus spirituotus vietinės gamybos vynus leista pardavinėti tik nuo 11 iki 19 valandos. 1978 m. balandžio 25 d., Sovietų Sąjungos MT priėmus nutarimą „Dėl papildomų priemonių kovai su girtuokliavimu ir alkoholizmu“, imtasi dar griežčiau prižiūrėti valstybinę prekybą alkoholiniais gėrimais. Vis dėlto ir tai padėties nekeitė. Prasidėjus Michailo Gorbačiovo inicijuotai kovai su girtavimu, 1985 m. Vidaus reikalų ministerijai teko vykdyti naują nutarimą – „Dėl priemonių kovai su girtavimu stiprinti, naminės degtinės varymui išgyvendinti“. Kiekvienas, geriantis alkoholinius gėrimus viešose vietose ar jose pasirodęs girtas, asmuo galėjo būti nubaustas 20–30 rublių administracine nuobauda, o gaminę naminę degtinę – pataisos darbais iki 2 metų arba dar griežčiau. Net keleriopai padaugėjęs įkalintųjų už naminės degtinės varymą, gilėjančio socialinės krizės sąlygomis naujų kovos su girtuokliavimu priemonių efektyvumas tebuvo trumpalaikis⁹⁵.

Saugant vartotojų teises Lietuvos SSR Ministrų Taryba 1977 m. vasarį priėmė nutarimą Nr. 40 „Dėl mažmeninių kainų pažeidimo ir gyventojų apgaudinėjimo faktų prekybos įmonėse“. Remiantis šiuo dokumentu, Šiauliuose 1978 m. organizuoti 2709 patikrinimai bei rasti 185 pažeidimai. 1979 m. Lietuvos TSR ministrų taryba išleido įsakymą „Dėl įmonių vadovų atsakomybės sustiprinimo organizuojant gyventojų prekybinį aptarnavimą“⁹⁶. Šis dokumentas, kaip atskleidė prekybos pavyzdžiai spaudoje, buvo priimtas, bandant išspręsti nuolatinį konfliktą tarp

⁹⁵ Anušauskas A., *Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje*, p.21.

http://www.vrm.lt/fileadmin/Padaliniu_failai/Bendrasis_dep/VRistorija/7dalis.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

⁹⁶ Informacija apie Lietuvos TSR ministrų tarybos 1977 m. vasario 15 nutarimo Nr. 40 „Dėl mažmeninių kainų pažeidimo ir gyventojų apgaudinėjimo faktų prekybos įmonėse“ vykdymą. Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buities gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, ap. 1, b. 1772, l. 33.

prekybininkų ir gamintojų, kurio metu atsakomybę dėl prekių kokybės bei pristatymo viena pusė bandė suversti kitai. Tačiau taip pat vertėtų pastebėti, jog, nors ši problema buvo iškilusi jau pakankamai seniai, oficialių priemonių imtasi tik 8 dešimtmetyje

1972 m. priimtas alkoholio įstatymas laukto rezultato nepasiekė. Dėl šios priežasties 1985 m. juridinis dokumentas buvo koreguotas. Taip Lietuvos SSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą Nr. 148 „*Dėl priemonių girtavimui ir alkoholizmui įveikti, naminės degtinės varamui išgyvendinti*“. Remiantis pastaruoju dokumentu, Šiaulių miesto DŽDT taryba patvirtino ir nustatė naują prekybos alkoholiu laiką. Alkoholinais gėrimais prekiauta tik nuo 14 iki 21 val., švenčių dienomis – nuo 11 iki 17 val⁹⁷. Vadovaujantis šiuo dokumentu, alkoholiu prekiauti nustojo 22 įmonės bei maitinimo įstaigos.

Tad apibendrinant galima teigti, kad tiek miesto DŽDT (vėliau LDT) bandė kištis į prekybos reikalus ir siekė juos kontroliuoti. Tačiau tik retu atveju tai būdavo miesto vadovų iniciatyvos. Kita vertus, jos, kaip ir nurodymai iš centro, taip pat dažniausiai buvo nerezultatyvios. Sukontroliuoti prekybos, kuri galima sakyti tekėjo sava vaga, buvo tiesiog neįmanoma. Tokią padėtį įtakėjo išsisknijusi spekuliacija, šešėlinė prekyba ir daugelis kitų veiksnių.

2.2. Prekybos plėtra Šiaulių mieste

Kaip jau minėjau, 1944 m. Šiauliuose veikė 21 prekybos įstaiga, iš kurių 10 buvo duonos, 3 – mėsos, 3 – pieno, 2 – uždaro tipo krautuvės (Dariaus ir Girėno gatvėje – mišrios prekybos ir Tilžės – Vilniaus gatvės kampe – avalinės, rūbų, manufaktūros), 3 – bazės (raštinių prekių, geležies, statybinių medžiagų). Visos šios parduotuvės išsidėstė pagrindinėse miesto gatvėse⁹⁸. Tai palengvino prekių atvežimą, tačiau labai apsunkino galimybes jų įsigyti ne centre gyvenantiems žmonėms. Be to, jei skaičiuosime visus gyventojus miesto administracinėse ribose, 1944 m. jų susidarytų kone 19 000. Taigi, jei dar atmestume ir turgus bei kitus prekybos taškus, parduotuvių tokiam kiekiui gyventojų negalėjo užtekti, o tuo labiau juose esančių prekių. Dar 1944 m. rudenį Šiauliuose atidarytos dvi specialios parduotuvės, kurios maisto ir pramoninių prekių trūkumo sąlygomis turėjo aprūpinti aukštus partinius, sovietinius, ūkinius darbuotojus, kariškius. 1985 m. mieste veikė jau 5 tokio pobūdžio prekybos įstaigos (vadintos užsakymų stalais). Tiesa, jose, be

⁹⁷ Informacija apie alkoholinių gėrimų pardavinėjimą Šiaulių mieste, Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, Šiaulių miesto LDT vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 2419, l. 109.

⁹⁸ *Apyrašo pratarė*, ŠAA f. 187, l. 2.

minėtų pareigūnų, deficitinių prekių dar galėjo įsigyti personaliniai pensininkai, karo veteranai, karo invalidai, besirengiantys vestuvėms, krikštynoms, laidotuvėms⁹⁹.

1956 m. Šiaulių miesto DŽDT buvo nusprendusi, kad prekių apyvarta turi per metus padidėti beveik 42,3%. Tuo pačiu mažmeninės prekybos tinklas plėtėsi 14 vienetų arba beveik 115 darbo vietų. Dar buvo nutarta statyti „univermagą“ (universalinę parduotuvę), kur dirbtų 60 žmonių bei 2 krautuves (po 5 darbo vietas)¹⁰⁰.

1959 m. Prekybos valdybos atskaitos duomenimis prekyba Šiaulių mieste tik plėtėsi. Nors buvo uždarytos 7 parduotuvių, tačiau, kaip teigiama, atidaryta – 10 naujų. Septyniose iš jų įvestos naujos prekybos formos (nauji įrengimai). Po visų šių pakeitimų 1960 m. sausio 1 d. Šiauliuose jau buvo 87 parduotuvės (223 darbo vietos)¹⁰¹. Per 1959 m. laikotarpį išaiškinti 17 trūkumų ir išaikvojimų, kurių net 30 694 97 rb. nebuvo išieškota. Palyginimui pelnas tuo pačiu laikotarpiu tesiekė 4304 rb. Tai dar kartą atskleidžia, kokių mastu buvo įsitvirtinusi „šešėlinė“ rinka to meto Šiaulių prekyboje. Ji sietina ir su įvykiais Maskvoje, nes J. Stalino mirtis, asmens kulto pasmerkimas sumažino represijų baimę bei padėjo plisti šiai rinkos rūšiai. Miesto valdžia kreipė dėmesį ir į gyventojų atokiose vietose aprūpinimo problemą. Tais pačiais metais Gubernijos rajone turėjo būti pastatyta budinti maisto produktų parduotuvė (5 darbo vietos)¹⁰².

1966 m. Šiaulių DŽDT aptarė mažmeninės prekybos padėtį 1964–1966 m. laikotarpiu. Štai 1964 m. Šiauliuose atidarytos 9 parduotuvės (57 darbo vietos), o 1965 m. – 5 parduotuves (38 darbo vietos). 1966 m. Prekybos valdyba jau turėjo 334 parduotuves. Šiaulių DŽDT posėdyje nuspręsta, kad, nors parduotuvių ir pakanka, bet jų išdėstymas dar nėra pakankamai geras. Pastebėta, jog trūksta parduotuvės Pabalių rajone. Be to, 6 parduotuvės yra privačiuose namuose ir neatitinka joms keliamų reikalavimų, todėl joms reikalingos naujos patalpos. Pramoninių prekių parduotuvių šiuo laikotarpiu Šiauliuose vis dar buvo per mažai. Šioje srityje dar galėjo būti sukurtos 65 naujos darbo vietos. Problemą bandyta spręsti, pastačius naujas patalpas prie turgaus¹⁰³. Tačiau šis planas nepasiteisino. Vėliau vietinėje spaudoje iškils daugybė problemų su šiomis parduotuvėmis, tiek dėl blogos kokybės, tiek dėl susisiekimo bei darbo laiko. Vis dėlto pasitaikė ir teigiamų poslinkių prekybos srityje. Antai sumažėjo trūkumų ir išaikvojimų. Jeigu 1964 m. tokių buvo 12, tai 1965 m.

⁹⁹ Gumuliauskas A., Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, *Istorija mokslo darbai*, T. 90, http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=498%3Aarnas-gumuliauskas-viesojo-maitinimo-staigos-iauliuose-sovietmeiu&catid=30%3Aistorija-mokslo-darbai-90-tomas&Itemid=469 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

¹⁰⁰Решение от 19 июня 1956 г. по 176, гор. Шяуляй, Посėdzių protokolai ir sprendimai, Šiaulių miesto DŽDT tarybos vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 212, l. 111.

¹⁰¹ Šiaulių Prekybos valdybos 1959 m. veiklos apžvalga, Prekybos nuolatinės komisijos posėdzių protokolai, ketvirtiniai darbo planai ir komisijos darbo ataskaitos, Šiaulių DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 392, l. 6.

¹⁰² Zavalienė I., Šiais metais – pirkėjams, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. sausio 9 d. Nr. 6 (1695), p. 2.

¹⁰³ Susirašinėjimas prekybos klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendras skyrius, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 858, l. 37.

– 2. Tačiau negalima tvirtinti, jog įvyko kažkoks perversmas šešėlinėje prekyboje. Greičiau tai reiškė, kad šešėlis geriau užsimaskavo ir jį vis sunkiau buvo išaiškinti¹⁰⁴.

Nors spaudoje kalbėta, kad prekybos padėtis per šeštąjį dešimtmetį Šiauliuose labai pagerėjo. Šiuo laikotarpiu išaugo prekių apyvarta (1956 m. ji sudarė 12,5 mln. rub., 1966 m. jau – 45, 5 mln. rub.). Jeigu parduotuvėse šeštame dešimtmetyje tebuvo 132 darbo vietos, tai septintame – 344¹⁰⁵. Taip pat teigta, jog, pasitelkus visus gamybos, ūkio išteklius, o taip pat gerinant darbo kokybę, pasiekta pakankamai gerų rezultatų prekybos srityje. Jeigu 1961 m. pramoninių prekių vienam gyventojui buvo parduota už 120 rub., tai 1966 m. – 240 rub., o maisto prekių atitinkamai – už 218 rub. bei 293 rublius¹⁰⁶.

1966 m. vėl buvo bandoma plėsti prekybos tinklą Šiauliuose. Planuota atidaryti 6 naujas parduotuves (62 darbo vietos), 10 naujų savitarnos skyrių¹⁰⁷. Tad, augant miesto gyventojų skaičiui, nors ir nevisai proporcingai, bet prekybos taškų skaičius vis labiau ir labiau plėtėsi. Deja, prekybos plėtra nereiškė gerėjančios prekių, aptarnavimo kokybės, padidėjusios galimybės gauti deficitinių prekių.

1979 m. Šiauliuose buvo 90 parduotuvių, o prekyboje dirbo 4267 asmenys. Per metus mieste realizuota prekių už 128 452 000 rub. 1978 m. atidarytos dvi naujos parduotuvės: daržovių parduotuvė su 130 m.² prekybinės salės plotu ir 36 m² prekybinio ploto kosmetikos parduotuvė. Tačiau tam, kad prekybą Šiauliuose vyktų normaliais tempais, vis dar trūko 3060 m² ploto prekybos salių. Keitėsi požiūris ir į pirkėją. Daugelyje parduotuvių įdiegta savitarna: iš 90 parduotuvių, priklausančių valdybai, 61 prekiaavo savitarnos metodu (37 maisto, 24 ne maisto parduotuvės). 8 parduotuvės prekiaavo iš konteinerių, dažniausiai tai buvo pramoninės prekės¹⁰⁸.

1983 m. ir toliau mieste buvo plečiamas prekybos tinklas. Tuometinėje Lenino gatvėje duris atvėrė „Gražinos“ dovanų parduotuvė. Šios parduotuvės plotas 135 m². Be to, įrengtas dvigubai didesnis ekspozijos plotas. Turgaus aikštėje tuo pačiu laikotarpiu buvo atidaryti nauji paviljonai. Juose prekiauta cheminėmis, elektros prekėmis, statybinėmis medžiagomis, motociklais, gatavais rūbais ir pan. Kitų parduotuvių plotas taip pat didėjo. Jos atsidarinėjo po remonto¹⁰⁹.

Vietinėje spaudoje publikuota nemažai straipsnių, kuriuose aptarti parduotuvių plėtros klausimai, pristatytos naujos parduotuvės, pasikeitusias jų patalpas ir panašiai. Per 22 metus

¹⁰⁴ Susirašinėjimas prekybos klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendras skyrius, ŠAA f. 269, ap. 1, b. 858, l. 38.

¹⁰⁵ Džiugina žmonės ir jų darbai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 2.

¹⁰⁶ Bilevičius P., Su švente, draugai!, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 1.

¹⁰⁷ Parduotuvės vedėjas, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. kovo 23 d. Nr. 58 (4672), p. 1.

¹⁰⁸ Dėl pažangių prekiaavimo formų ir papildomų paslaugų vystymo prekybos valdybos įmonėse, Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, ŠAA f. 269, ap. 1, b. 1772, l. 7.

¹⁰⁹ Tamutienė E., Pirkėjų ir prekybininkų labui, *Raudonoji vėliava*, 1983 m. birželio 29 d., Nr. 126, p. 1.

„Raudonojoje vėliavoje“ 1945–1967 m. parduotuvių tematikai galima priskirti 42 straipsnius, t.y. 13,2% visų per tuos pačius metus pasirodžiusių publikacijų. Straipsnių apie naujas parduotuves padaugėjo 1961 m. ir 1967 m. Tuomet per metus jų publikuota po 7. Pirmuoju sovietinės prekybos raidos laikotarpiu straipsnių skirtų parduotuvių problemoms aptarti beveik nepasitaikė. Šiuo laikotarpiu aktualiausias buvo asortimento klausimas (žr. prieduose, 2 lentelė).

Per visą beveik penkiasdešimties metų okupacijos laikotarpį prekybos tinklas Šiaulių mieste augo. Atsidarinėjo naujos parduotuvės, universaliniai centrai (univermagai), nuolat didėjo jų prekybinis plotas, buvo diegiamos naujos technologijos (savitarna, nauji įpakavimai, prekių pateikimas). 1944 m. Šiauliuose veikė 21 parduotuvė, o jau 1979 m. – 90. Palyginus šiuos duomenis, galima pastebėti, jog parduotuvių skaičius išaugo kone keturgubai. 1956 m. prekyboje dirbo 114 asmenų. Augant prekybininko profesijos prestižui, 1979 m. šioje srityje jau dirbo 4267 žmonės. To meto surašymo duomenimis Šiauliuose gyveno 118 724 asmenys. Taigi, kas 28 šiaulietis dirbo prekyboje (be viešojo maitinimo įstaigų). Nepaisant to, kad prekybos tinklas vis plėtėsi, bet dėlto nei prekių kokybė, nei deficitinių prekių įsigijimo galimybės nepadidėjo. Vartotojai to meto parduotuvių išdėstymą ir patogumą taip pat vertino labai neigiamai.

2.3. Prekių asortimentas ir kokybė

Prekyba deficito sąlygomis buvo nuolat lydima vienokių ar kitokių prekių trūkumo. Spaudoje buvo apstu tokių pavyzdžių. Nemažiau visokių trūkumų išsiaiškino ir Šiaulių DŽDT. Spaudoje turbūt dėl propagandinių tikslų tokie pastebėjimai buvo leidžiami. „Raudonojoje vėliavoje“ pasitaikė nemažai straipsnių, skirtų naujų prekių asortimento pristatymui. Tačiau greta jų puikavosi įvairios publikacijos su nuolatiniais klausimais, kur šios prekės dingusios.

Laikraščio straipsniuose galime pastebėti išryškintus pagrindinius to meto prekybos bruožus. „Raudonojoje vėliavoje“ propagandiniais tikslais nuolat rašoma apie išaugusias galimybes pasirinkti įvairius produktus, o taip pat padidėjusius pramonės įmonių pajėgumus tuos produktus pateikti. Kaip pavyzdį būtų galima paminėti Šiaulių pieno kombinato gaminamus padidinto riebumo produktus. Šiauliečiai skatinti šių produktų reikalauti visose parduotuvėse. Tačiau patys prekybininkai užsimena, jog daugelis klientų iš parduotuvių išsine nepatenkinti. Kiti skundžiasi, kad nors ir spaudoje skelbiama apie naujas prekes, bet iki parduotuvių jos neatkeliauja. Problemos su pieno kombinato tiekimu nebuvo išspręstos dar ir 1972 m. Toliau trūko varškės, sūrėlių bei kitų produktų, nes prekybininkų užsakymus kombinatas vykdė tik 9–18%¹¹⁰. Taip pat spaudoje

¹¹⁰ LKP. Šiaulių miesto partijos komitetui Drg. Avraliovui, Šiaulių miesto vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojui Drg. P. Bilevičiui, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Lietuvos TSR

užsimenama, jog ir kitų prekių pasirinkimas nėra labai gausus. Trūksta vaisvandenių, mėsos, pieno gaminių, alaus.

Po pirmosios sovietinės okupacijos Lietuvoje eilinio žmogaus gyvenimas pasidarė nestabilus. Prekių kainos pradėjo sparčiai kilti. Ypač šis procesas išryškėjo 1940 m. rudenį. Tam įtakos turėjo keletas veiksnių. Pirmiausia kainas diktavo Maskva. Be to, prekės Lietuvoje buvo gerokai pigesnės nei Sovietų Sąjungoje. Dėl šios priežasties naujoji valdžia privalėjo sulyginti kainas. Kita vertus, krašte sumažėjo prekių, nes dalis jų buvo išvežama į SSRS. Maistu reikėjo aprūpinti ir daugiataukstantinę okupacinę kariuomenę. Tarp žmonių sklandė įvairūs gandai (lito panaikinimas, kortelių įvedimas), didinę paniką ir skatinę visuotinį pirkimą, norint apsirūpinti „juodai dienai“. Galima daryti prielaidą, kad beįsigalinčio prekių deficito sąlygomis išryškėjo pirmosios antisemitizmo apraiškos, nes žydai, tarp kurių buvo daugiausia prekybininkų, pirmiausia pajuto gyventojų nepasitenkinimą dėl susidariusios padėties. Būtent žydus kaltino eiliniai žmonės, negalėję nusipirkti reikiamos prekės¹¹¹. Deja, padėtis prekyboje beveik nesikeitė ir antrosios okupacijos metu.

1959 m. apie padėtį prekyboje ir galimas deficito priežastis prekybos valdybos ataskaitoje rašoma: „<.>parduotuvėse nepakanka vietos išdėstyti prekėms, todėl didelė prekių asortimento dalis guli sandėliuose, ar bazėje paslėptos nuo pirkėjų. Šiose parduotuvėse didelės pirkėjų eilės ir nėra galimybės kultūringam jų aptarnavimui<.>“¹¹². Padėtis ypač sudėtinga buvo pramoninių prekių, sporto, audinių žaislų, avalynės, vaikiškų prekių parduotuvėse. Prekybą tos pačios ataskaitos duomenimis ap sunkino ir negautos prekės: „<.>1959 m. buvo nedagauta kailių kailinių 12,3 tūkst. rub., vilokų – 45 t. rub. baldų – 432 t. rub., limonado – 262 t. rub. Be to, vis dar gaunamos prekės, kurios neatitinka pirkėjų paklausos<.>“¹¹³. Visos šios prekės „nusėdavo“ sandėliuose bei trukdydavo ir taip sunkią prekybą. Kaip pastebima limonado problema išliks visą sovietinės deficitinės prekybos laikotarpį. Ji nebuvo išspręsta ir jau visai baigiantis sovietiniam režimui Lietuvoje. 1989 m. Šiaulių miesto LDT vis dar kėlė limonado bei kitų gaiviųjų gėrimų trūkumo problemą parduotuvėse¹¹⁴. Bloga buvo ir šio gaminio kokybė. Štai dar 1966 m. „Raudonosios vėliavos“ skaitytoja R. Dalidienė, apibūdindama gazuotus gėrimus, tvirtino, kad nors jų kaina ir

Šiaulių miesto DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 1269, l. 6 – 16.

¹¹¹ Gumuliauskas A., Šiaulių apskrities turgūs pirmaisiais sovietizacijos metais, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 10, 2010, p. 393.

¹¹² Šiaulių Prekybos valdybos 1959 m. veiklos apžvalga, Prekybos nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, ketvirtiniai darbo planai ir komisijos darbo ataskaitos, Šiaulių DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 392, l. 7.

¹¹³ Šiaulių Prekybos valdybos 1959 m. veiklos apžvalga, Prekybos nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, ketvirtiniai darbo planai ir komisijos darbo ataskaitos, Šiaulių DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 392, l. 7.

¹¹⁴ Pasitarimo Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Reikalų valdybos Prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo, agropromoninių šakų skyriuose, Protokolas, LYA, f. 269, ap. 1, b. 2896, 1989 m. balandžio 14 d. l. 22.

skiriasi (1, 3, 4 kapeikomis), tačiau skirtumo tarp jų beveik nėra: „<.>Brangesni gėrimai tik truputį saldesni. Pats gėrimas – gelsvas, skaidrus<.>“¹¹⁵.

Kalbant apie patį prekių asortimentą, spaudoje nuolat informuojama ir apie naujų prekių, ir apie galimybių pasirinkimą. Pavyzdžiui, Šiaulių pieno kombinatas pradėjo gaminti riebesnius produktus: 6% riebumo pieną ir kefyra, 35% grietinėlę, 40% grietinę, 22% varškės sūrį¹¹⁶. Tuo tarpu „Rūtos“ fabrikas 1966 m. šauliečiams pateikė naujus glazūruotus saldinius „Giliukas“, saldinius „Pieno snaigės“, saldinių rinkinį „Rūta“. Tačiau, kaip vėliau teigta spaudoje, visur mieste saldiniai parduodami vienodi, trūksta konditerijos gaminiams Šiaulių firminio akcento. Taip pat šiauliečiams buvo siūloma „Kauno“ bei „Palangos“ duona iš vitaminizuotų miltų¹¹⁷. Šiaulių odinės galanterijos fabrikas pateikė daugiau nei 12 naujų rūšių gaminių (laikrodžių dirželių, piniginių, portfelių ir pan.)¹¹⁸.

Štai kaip prekių pasirinkimą apibūdina Šiaulių maisto produktų parduotuvės Nr. 67 pardavėja K. Ragaišytė: „<.>tik norisi paklausti kurgi saldus bei rūkytas sūris, apie kuriuos ir laikraštis rašė? Vyrai nuolat priekaištuoja, kodėl iš „Gubernijos“ dažniausiai siunčiamas tik „Žigulinis“ alus. Neįvairūs ir vaisvandeniai. Jeigu atveža, tai tik vienos rūšies<.>“¹¹⁹. Analogiškai nusiskundžiama ir dėl mėsos subproduktų¹²⁰, konditerijos gaminių.

Pokariu komunistų partija didžiausią dėmesį skyrė stambiajai pramonei, kaip šalies karinio potencialo garantui, atstatyti. Tuo tarpu lengvosios pramonės bei žemės ūkio vystymosi tempai buvo žymiai kuklesni. Šalyje atsirado plataus vartojimo pramoninių prekių ir maisto produktų deficitas, kuris egzistavo visą sovietmetį. Antai 1964 m. vienas šiaulietis per metus mažmeninėje prekyboje galėjo įsigyti vidutiniškai 16,5 kg mėsos, 16,86 kg dešros, 13,4 kg žuvies, 1,83 kg sūrio, 10,7 l degtinės. Vadinas, per dieną jis (turimi galvoje ir mažamečiai) suvartodavo 45 g mėsos, 46,1 g dešros, 36,6 g žuvies, 5 g sūrio bei 29,2 g degtinės. Deja, bet alkoholinių gėrimų (degtinės, vyno, šampano, konjako) vienos dienos šiauliečio norma buvo pakankamai stabili. 1978 m. jis kasdien išgerdavo 22,9 g, 1982 m. – 25,1 g¹²¹. Tačiau, metams bėgant, padėtis, aprūpinant miestiečius maisto produktais ir ypač mėsos gaminiiais, tik prastėjo. Sovietinė valdžia ėmėsi griežtesnių administracinių priemonių. 1981 m. kovo 26 d. Lietuvos SSR prekybos ministras pasirašė įsakymą

¹¹⁵ Apie gazuotą vandenį, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 13 d. Nr. 137 (4751), p. 3.

¹¹⁶ Survila M., Galime dar labiau patenkinti gyventojų paklausą, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 23 d. Nr. 144 (4758), p. 2.

¹¹⁷ Sagaitis A., Duona ir vitaminai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. sausio 16 d., Nr. 11 (4625), p. 1.

¹¹⁸ Strodonskis A., Asortimento sąrašas didėja, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. sausio 16 d., Nr. 11 (4625), p. 1.

¹¹⁹ Ragaišytė K., Žiupsnelis pipirų, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. spalio 19 d. Nr. 207 (4822), p. 3.

¹²⁰ Žilvytis V., Prekybos mėsa problemos, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. kovo 10 d. Nr. 48 (4404), p. 3.

¹²¹ Gumuliauskas A., Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, *Istorija mokslo darbai*, T. 90, http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=498%3AAarnas-gumuliauskas-viejojo-maitinimo-staigos-iauliuose-sovietmeiu&catid=30%3Aistorija-mokslo-darbai-90-tomas&Itemid=469 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014-05-01].

Nr. 90, kuriuo nuo balandžio 1 d. nustatė naują apsipirkimo mažmeninėje prekyboje tvarką. Dabar vienu metu pirkėjas negalėjo įsigyti daugiau nei 2 kg duonos, 2 kg miltų, 2 kg mėsos, 2 kg dešros, 0,2 kg sviesto, 0,4 kg varškės, 1 kg cukraus, 3 kg bulvių, 1 kg makaronų ir t. t. Tačiau reikalai nepagerėjo. Tad nuo 1985 m. spalio 14 d. Šiaulių m. LDT vykdomojo komiteto sprendimu apribotas mėsos ir dešros pardavimo laikas, o 1986 m. birželio 30 d. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos Prezidiumo komisija nustatė mėsos bei mėsos produktų kooperatinės prekybos orientacines kainas, kurios žmonėms, gaunantiems apie 100 rublių mėnesinį atlygį, buvo sunkiai įkandamos. Remiantis šiuo dokumentu, 1 kg kiaulienos kainavo 3,9 rub., jautienos – 4 rub., šaltai rūkytos „Maskvos“ dešros – 10 rub., „Lietuviškos“ – 10 rub., skilandžio – 11 rub., karštai rūkytos „Servalato“ dešros – 9 rub., „Medžiotojų“ dešrelių – 8,2 rub. ir t. t.¹²²

SSKP XXVII suvažiavimas avalynės pramonei iškėlė didelius uždavinius – aprūpinti vartotoją patvaria, patogia ir gražia avalyne, plėsti jos asortimentą. Tačiau geresnės kokybės bei asortimento prekių pateikta nebuvo. Kaip teigė Šiaulių gamybinio odos avalynės susivienijimo „Elnias“ direkcija, „<.>ypatingai madingos avalynės, realizuotos sutartinėmis kainomis beveik nebuvo, kadangi susivienijimas gamina masinę avalynę<.>“¹²³. Dėl šios priežasties visas prekių asortimentas sovietmečiu buvo vienodas, pilkas. Tai vertė ieškoti kitų prekių, kurias dažniausiai įsigyti buvo galima tik iš perpardavinėtojų arba jūrininkų.

Prekių asortimentas ir pasirinkimas taip pat labai priklausė nuo gyvenamosios vietos. Pavyzdžiui: „<.>šiauliečiai daržovėmis aprūpinami nelabai gerai. Viena, ne kasdien visos parduotuvės turi pilną asortimentą. Antra, šakniavaisių galima gauti tik centre, ištisi miesto rajonai savoje teritorijoje jų gauti negali. Trečia, ne viskas, ką rasi parduotuvėse, yra pakankamai geros kokybės<.>“¹²⁴. Šis pavyzdys tik papildo mano mintį apie nesutvarkytą miesto prekybos infrastruktūrą, kuomet neracionaliai parduotuvėms buvo padalijamos prekės.

Taip pat spaudoje pastebima, jog nors ir gamyklos įvykdo visus planus, tačiau jie nėra orientuoti į pirkėją. Galima pastebėti ir nuolatinės „atpirkimo ožio“ paieškas prekyboje. Jei pardavėjai aiškino, kad prekės iki parduotuvių neatkeliauja, tai gamyklų direktoriai tvirtino, jog prekių – daugiau nei pakankamai, o jos sugadinamos ar nepaskirstomos dėl pačių pardavėjų kaltės. Kaip pavyzdį galima paminėti Šiaulių pieno kombinato direktoriaus skundą: „<.>tiesa, pirkėjas kartais vakare negauna pieno ar kitų produktų. Tačiau tai daugiau prekybininkų kaltė, nes mūsų

¹²² Gumuliauskas A., Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, *Istorija mokslo darbai*, T. 90, http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=498%3Aarnas-gumuliauskas-viejojo-maitinimo-staigos-iauliuose-sovietmeiu&catid=30%3Aistorija-mokslo-darbai-90-tomas&Itemid=469 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

¹²³ Šiaulių odos ir avalynės gamybinio susivienijimo „Elnias“ informacija ir pastabas, iškeltas partijos miesto komiteto V- ajame plenumo, *Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA)*, 1987m., f. 3113, ap. 69, b. 22, l. 24.

¹²⁴ Veikšaitė A., Prekyba daržovėmis žiemą, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. sausio 19 d. Nr. 12 (2990), p. 2.

kombinatas produktus gamina <.> Bet čia, atrodo prekybininkams trukdo tai, kad jiems neužtenka šaldytuvų. Būna atvejų kai kombinate pagaminta geros kokybės produkcija sugadinama parduotuvėse vien dėl to, kad ji buvo laikoma šiltai<.>¹²⁵. Analogiška situacija susidarė, parduodant daržoves, kurios visos nors ir šviežios dėl prekybininkų aplaidumo sugesdavo jau kitą dieną¹²⁶. Informacijos apie tai, kaip nebuvo sureguliuota logistika (prekių gavimas, pristatymas, išvežiojimas) galima rasti ir to meto DŽDT posėdžių protokoluose. Viename jų (1965 m.) aptarta 3 kulinarijos parduotuvių ir 2 kulinarijos skyrių veikla. Tokia posėdžio darbotvarkės priežastimi tapo skundai ne tik galimybe pasirinkti prekes, bet ir pavėluotu jų atvežimu: „<.>Be to, žmonės nusiskundžia, kad produkcija į kulinarijos parduotuves pristatoma jau tuomet, kada pietūs jau būna išvirti. <.> Dėl šios priežasties šiose parduotuvėse produktai užsiguli ir dažnai būna su pasibaigusiu realizacijos terminu<.>¹²⁷. Tokios problemos vienokiu ar kitokiu pavidalu nors daug kartų aptartos, racionaliai išspręstos nebuvo. Dėl šios priežasties ne tik trūko prekių, bet ir prie jų nusidriekdavo eilės, kurias aptarsiu kituose skyriuose.

Nemažai įtakos sovietinis deficitas darė ir piliečių kasdieniniam gyvenimui. J. Gaižiūnas teigė, jog „<.>visuotinis deficitas sukėlė visuotines prekių paieškas, leidžiant laiką parduotuvėse ir perdėtą domėjimąsi prekėmis pavertė tarybinės visuomenės bruožu<.>¹²⁸. Dėl tokio poveikio žmogui pritaria ir daugelis kitų autorių. B. Kuzmickas, kalbėdamas apie nuolatinį prekių trūkumą, teigia, jog „<.>esant tokioms aplinkybėms, gausėjo žmonių, kurių gyvenimo orientacija ribojosi tuo, kas jautimiška, medžiagiška, daiktiška, kuriems mažai ką arba nieko nereiškė idealieji motyvai. Tokią orientaciją palaikė ir gyvenimo sunkumai, nesibaigiantys buitines reikmenų trūkumai. Tai skatino daiktų kultą<.>¹²⁹. N. Putinaitė tvirtino, kad tokia situacija išugdė sovietiniam žmogui nuolatinį „vartojimo ir daiktų alkį¹³⁰. O. Lapinas išskyrė tris sovietinės sąmonės formavimo šaltinius: „<.>prekių deficito pagimdytą godumą, centrinio planavimo palaikomą abejingumą kokybei ir informacinio iškraipymo pagimdytą dviveidiškumą<.>¹³¹.

Šis gyvenimo aspektas darė įtaką ir kūrė prisitaikėliško žmogaus vaizdą, kaip teigia P. Mereckas, „<.>Tuomet dauguma prekių apskritai buvo deficitas, žmonės džiaugdavosi jų gavę, tad

¹²⁵ Survila M., Galime dar labiau patenkinti gyventojų paklausą, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 23 d. Nr. 144 (4758), p. 2.

¹²⁶ Galinienė, L., Moka išauginti, nemoka parduoti, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. vasario 1 d. Nr. 22 (4636), p. 3.

¹²⁷ Dėl priemonių prekybai ir visuomeniniam maitinimui mieste pagerinti. Papildomas pranešimas IX – ojo šaukimo IV – ajai sesijai 1965. XI. 11, Šiaulių miesto DŽDT nuolatinės prekybos ir visuomeninio maitinimo deputatų komisijos darbo planai, ataskaitos, posėdžių protokolai, *ŠAA*, f. 269, ap. 1, b. 766, l. 50.

¹²⁸ Gaižiūnas J., *Nacijos tapsmas: lietuvių tauta istorijos ir dabarties kryžkelėse*, Klaipėda, 1990, p. 59–60.

¹²⁹ Kuzmickas B., *Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai*, Vilnius, 2007, p. 86.

¹³⁰ Putinaitė N., Laiškas redaktoriui apie darbą, vartojimą ir Rojų, *Naujasis židinys – Aidai*, Nr. 8, 2008, p. 505 <http://nzidinys.lt/files/various/NZ-A%202012%20nr%208%20mak.pdf> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].

¹³¹ Lapinas O., Apie tris europinės sąmonės šaltinius, *Lietuva šių dienų pasaulyje: politika, ūkis, visuomenė*, Šiauliai, 2006, p. 20.

vargu ar apskritai kam nors kildavo minčių skūstis dėl pirkinio, keisti jį nauju<.>¹³². Deja, tenka nesutikti su autoriaus mintimis, kaip matyti iš to meto spaudos skundų dėl kokybės būta labai daug – pradedant daržovėmis ir kitais produktais, baigiant raštinės prekėmis. Antai J. Suchodolskis, šiaulietis pensininkas, 1966 m. „Raudonojoje vėliavoje“ skundėsi portfelių kokybe: „<.>visi metaliniai kampeliai nusinarstė per dvi savaites, o naujų nėra nusipirkti<.>¹³³. Tad pensininkas ir pasiūlė, kaip anksčiau prikalti kampukus vinutėmis ir atsisakyti tokios „racionalizacijos“. 1965 m. spaudoje buvo skundžiamasi duonos kokybe, kuri į prekybą dažnai patekdavo karti ar apdegusi. Pranešama, kad dažnas pirkėjas dėl tokios duonos kokybės ginčijosi su pardavėjomis, o kuris to nedarė ir tokią namo nešėsi¹³⁴. Šis pavyzdys leidžia daryti kelias išvadas: pirma – duona buvo pateikta bloga ir vartotojas jos išvis nepirko arba pirkė tik tokią, kokia yra; antra – pasiginčijęs su pardavėja, gaudavo geresnės kokybės duonos, kuri turbūt būdavo paliekama po prekystaliu. Taigi, galbūt, prastos kokybės prekė ir nebūdavo keičiama į naujas prekes, bet skundų spaudoje tikrai netrūko. Tačiau valstybė ir toliau mažino išlaidas gamybai, neatsižvelgdama į prekių kokybę. 1967 m. LKP CK ir LSSR Ministrų Tarybos nutarime teigiama, kad „<.>prekybai pateikta viršum plano už 1,8 milijono rublių plataus vartojimo prekių. Tame tarpe 8000 vienetų viršutinio trikotažo, 28200 porų avalynės, 848 televizoriai, 23836 kėdės, 4000 dviračių. Visa tai buvo pasiekta taupiai naudojant medžiagas, žaliavas ir pinigines lėšas<.>¹³⁵. Tai rodo, kad valdžios institucijos maitintos gražiomis ataskaitomis, pati gamyba nebuvo visiškai orientuota į pirkėją ir jo lūkesčius.

Vėliau jau „<.>prekių deficitas, siekimas geriau (turtingiau) gyventi tapo „brandžios socialistinės visuomenės“ išskirtiniu bruožu<.>¹³⁶. Visuomenė susigyveno su nuolatiniu prekių trūkumu, nes nežinia, kada kas galėjo tapti deficitu. Dėl šios priežasties buvo ieškoma kelių, kaip kitais būdais gauti norimas ar deficitines prekes. Galima pateikti ir pavyzdžių. Antai 1987 m. vis dar „dėl gedimų“ pieno ir duonos kombinuose pasitaikė produkcijos „užvežimo“ grafikų pažeidimai, susidarė „langai“, o parduotuvėse pritrūko duonos, pieno. Problemos tuo nesibaigė. Pieno kombinato darbuotojai 1987 m. birželio 8 d. neišvežiojo 49 dėžių kefyro, teisindamiesi, kad kefyras nespėjo surūgti, o taip pat akcentavo taros trūkumo problemą¹³⁷. Siekiant išspręsti šias problemas, pradėti prekių asortimento patikrinimai. Juos atlikdavo prekių žinovai, jei toks etatas būdavo. Už pažeidimus buvo mažinamas darbo kokybės rodiklis.

¹³² Ką mums garantuoja pardavėjai?, *Kelmiškiamis*, <http://www.kelmiskiams.lt/?p=12221> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014-04-28].

¹³³ Suchodolskis J., Portfeliai nėra gražūs, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. vasario 1 d. Nr. 22 (4636), p. 3.

¹³⁴ Kurauskaitė S., „Marčios duona“, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. kovo 10 d. Nr. 48 (4404), p. 2.

¹³⁵ Apie LKP CK ir LTSR Ministrų Tarybos 1967 metų kovo mėn 7 d. nutarimo Nr. 115 „Dėl maksimalaus turimų resursų ir vietinių galimybių išnaudojimo liaudies vartojimo prekių gamybai didinti“ vykdymą Šiaulių mieste, *LYA*, f. 3113, ap. 50, b. 26, l. 64.

¹³⁶ *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 505.

¹³⁷ Tezės iš Drg. E. Urlakio pasisakymo, Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinių gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos, Šiaulių miesto LDT vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 2624, l. 18.

Pateikti pavyzdžiai atskleidžia, jog tarp prekybininkų, gamintojų vyko nuolatinis nesusikalbėjimas. Tam įtakos turėjo arba per didelio valstybės kišimasis į gamybos sektorių, arba visiškas pirkėjo galimybių ignoravimas.

Įvairiuose sovietiniuose dokumentuose nuolat kalbama apie alkoholį bei jo vartojimą. Degtinė, ypač „vaisiukas“ (spirituotas vaisių vynas), kainavo nebrangiai. Šių prekių galėjai nusipirkti visur. Lietuvoje kilo dar nematyta masinė alkoholizmo epidemija. Butelis tapo pinigų pakaitalu – už jį buvo perkama ir parduodama, atsiskaitoma už paslaugas. Nors valstybė bandė vėliau visai reguliuoti šią epidemiją, tačiau didesnių rezultatų sulaukta nebuvo. Spauldoje apie vietas, vadinamas „šnapsinėmis“, rašoma labai daug. Antai Šiauliuose M. Gorkio gatvės Nr. 17 name buvo įsteigta vyno bei degtinės parduotuvė. Tačiau kaip parduotuvė ji taip ir neveikė. Parduotuvėje susirinkdavo atitinkami asmenys ir durys būdavo užrakinamos, daugiau niekas neįleidžiamas, ir taip per dieną keletą kartų¹³⁸. Vyrai iš ten išeidavo girti, o ataskaitose parduotuvė viršijo visus penkmečio planus.

Deficitas pasiekė ne tik maisto prekių parduotuves. Nuolat trūko ne tik pramoninių prekių, automobilių, elektros detalių, bet ir knygų, net spaudos. Ne tik prenumeratoriai negaudavo laikraščių, žurnalų, bet jų nebuvo įmanoma nusipirkti ir mieste. Nors 1964 m. Šiauliuose spaudą platino net 31 kioskas, tačiau nuolat jos trūko. Prekybininkai skundėsi, jog negauna „Izvestijos“, „Komjaunimo tiesos“, „Tarybinės moters“ ir dar daug kitų įvairių laikraščių. Reikia paminėti, jog jais prekiaujama buvo nuo 12 iki 13 valandos. Nors prekybininkai užsimena, kad didesnė paklausa buvo sekmadieniais, bet nauja spauda pardavimo vietų nepasiekdavo. Miestas iš centro paprasčiausiai negaudavo pakankamo ir užsakyto kiekio spaudos¹³⁹.

Spauldoje pagrindiniai straipsniai ir buvo skirti būtent asortimento klausimų analizei. Per 16 m. (1945 – 1967 m.). Šiai problemai gvildinti „Raudonojoje vėliavoje“ buvo skirta 125 straipsniai arba 39,3 % visų publikacijų per minėtą laikotarpį. Kokybės klausimas taip pat buvo labai aktualus spauldoje. Dalis miesto laikraštyje pateiktų straipsnių skirta gamybai. Tokių publikacijų tuo pačiu laikotarpiu pasirodė 35 arba 11% visų straipsnių. Deficito klausimui aptarti spauldoje tebuvo skirta 20 straipsnių arba 6,2%. Tai prieš paskutinis rodiklis. Kaip matome, kalbant apie kokybę, asortimentą, deficitą pirmiausia buvo siekiama iškelti naujų prekių ir galimybių pasirinkimą, bet neafišuoti nuolatinis trūkumus. Šio skirtumo nėra miesto DŽDT ar LDT dokumentuose, kuriuose kaip tik nuolat pabrėžiama trūkumo problema. Tai rodo, kad viešojoje erdvėje buvo kuriama, nepaisant realybės, perteklinės prekybos iliuzija.

¹³⁸ Jurėnas A., Ar tai parduotuvė?, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. rugpjūčio 14 d. Nr. 162 (1851), p. 2.

¹³⁹ Pažyma apie Šiaulių miesto pašto skyriaus darbą. *LVA*, f. 3113, ap. 45, b. 21, l. 13.

Galima teigti, jog sovietinio režimo sukurtas deficitą buvo ne tik ekonominė problema. Kaip reiškinys jis apėmė daugelį gyvenimo sričių ir keitė paties žmogaus savimone, ugdydamas homo sovieticus visuomenę. Nenuostabu, jog ši reiškinį galima tapatinti su sovietizacija, naujo asmens identiteto kūrimu, visuomenės moralės normų perkūrimu. Taigi, deficitą – tai ne vien ekonominis, bet ir itin reikšmingas socialinis reiškinys.

2.4. Pardavėjas – svarbiausia sovietinės prekybos sudedamoji dalis

Sovietinė prekyba – sukūrė specifinį ne tik vartojimo, bet ir paties prekybininko įvaizdį. Vartojami daiktai ir paslaugos padėjo sukurti hierarchinius ryšius tarp asmenų ir socialinių grupių, o pardavėjai „užsikrėtė“ stachanovietiškomis pirmavimo nuotaikomis. Tačiau prekybos bei prekybininko įvaizdis buvo kuriamas ne tik įvairių valdžios institucijų kabinetuose, bet ir žiniasklaidoje.

Prekybininkui miesto laikraštyje taip pat skiriamas didelis dėmesys. Vos ne kiekviename „Raudonosios vėliavos“ numeryje minimi prekybininkai apdovanoti medaliais ar pagyrimo raštais „už pasižymėjimą darbe“, „už darbo šaunumą“ ir pan. Pardavėjo profesija vertinta, kaip itin reikšminga. Nuo jo priklausė parduotuvės tvarka, elgesys su pirkėju ir pan. Pažintis su prekybininku reiškė galimybę nusipirkti geidžiamą prekę. Gyvenimas nuolatinio deficito sąlygomis pakėlė ir šios profesijos statusą. Kita vertus, sovietmečiu prekyba mieste plėtėsi. Antai XX a. 7-ajame dešimtmetyje pardavėjų skaičius Šiauliuose išaugo nuo 706 iki 1720, o prekybos specialistų – nuo 45 iki 184¹⁴⁰. Taip pat paskelbta ir valstybinė prekybininkų šventė – birželio 29 d.

Stengtasi pakelti ir sovietinio prekybininko prestižą, nes, kaip teigiama spaudoje, gyventojai turėjo pakankamai neigiamą požiūrį į pardavėjus. Siekiant pakelti darbuotojų norą dirbti, 1966 m. paskelbti vyriausybinių nutarimų dėl algos sutvarkymo, įdiegta nauja premijavimo sistema. Nutarta, kad vieno asmens nusižengimas – kolektyvinė problema ir tai grėsė premijų praradimu¹⁴¹. SSKP XXIII suvažiavimas numatė ir naujus to meto uždavinius pardavėjui, pvz.: parduoti įvairių prekių net 1,5 karto daugiau¹⁴².

Daugelis prekybininkų už nuopelnus, šaunumą darbe, socialinio lenktyniavimo aktyvumą buvo apdovanojami medaliais, ordinais, pagyrimo raštais, pagyrimo ženkleliais (tokių 1966 m. nurodoma daugiau nei 40)¹⁴³. Dar daugiau jų (virš 135 asmenų) buvo apdovanota 1967 m. (žr. 1 priedą). Daug dėmesio jiems skirta ir spaudoje, įvardijami jų pozityvūs bruožai. Štai parduotuvės

¹⁴⁰ Džiugina žmonės ir jų darbai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 2.

¹⁴¹ Džiugina žmonės ir jų darbai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 2.

¹⁴² Bilevičius P., Su švente, draugai!, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 1.

¹⁴³ Bilevičius P., Su švente, draugai!, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 1.

Nr. 1 konditerijos skyriaus darbuotoja Ieva Jonaitienė spaudoje aukštinama už sugebėjimą šauniai aptarnauti, prisiminti klientus ir sąžiningumą¹⁴⁴.

Prekyboje galėjo įsidarbinti žmonės ir be specialaus išsilavinimo, kaip atsitiko K. Mendelio atveju¹⁴⁵. Iš pradžių dirbęs tik mėsos iškapotoju, vėliau tapo vienos parduotuvės vedėju. Dar 1966 m. prekyboje dirbo 898 žmogus. Iš jų 14 turėjo aukštąjį išsilavinimą, 147 – specialų vidurinį, 259 – vidurinį, o 170 baigė prekybos mokyklą¹⁴⁶. Vadinas, išsilavinimas, užsiimant prekybininko profesija, nebuvo itin reikšmingas.

Prekybininko profesijai per 16 m. laikotarpį (1945 - 1967) laikraštyje buvo skirta 32 straipsniai (10,1%). Dauguma jų aukštino prekybos pirmūnus. Tačiau pasitaikė ir tokių publikacijų, kuriose aptariamas blogų pardavėjų darbas (žr. 2 priedą).

Vykdamas interviu metodą, buvo apklausta viena sovietmečio parduotuvės vedėja, prekių žinovė. Dabar jai 66 metai. Dėl nepalankaus visuomenės požiūrio respondentė prašė neminėti nei jos vardo/pavardės, nei daugiau detalesnės informacijos (žr. 19 priedą). Ji pasirinko šią profesiją įtakota mamos, mokėsi VU ir gavo pramonės prekių žinovės diplomą. Grįžusi į Šiaulius, dirbo pagal specialybę, po metų tapo parduotuvės vedėja. Spaudoje, jos nuomone, liko daug neatsakytų klausimų. Vienas jų – ar daug pardavėjų vietas gaudavo „per pažintis“ ir kokia būdavo jų padėtis. Moteris atsakė, jog tokių pardavėjų būdavo: tokius asmenis siųsdavo prekybos valdyba, miesto partijos skyrius, miesto DŽDT vykdomasis komitetas. Tačiau pačios parduotuvės vedėjos didesnės įtakos neturėjo, kad galėtų priimti savo gimines. Tiesa, reikia paminėti, jog tokios pardavėjos vengdavo afišuotis, nesigirdavo, nes buvo bijoma išsiskirti iš kolektyvo arba būti kitaip dėl to vertinamos. Tačiau pati respondentė teigė, kad jos skyriuje nebuvo tokio nesugyvenimo charakterio žmonių. Nors spaudoje labai plačiai kalbama apie stachanovietišką prekybininkų nuotaiką, vedėja teigė, kad toks socialistinis lenktyniavimas didesnės įtakos prekybai ar kolektyvo darbui neturėjo.

2.5. Blogas pardavėjas – sovietinės prekybos gėda

Spaudoje teko aptikti straipsnį skirtą būtent „blogoms“ pardavėjoms papeikti. Aprašomos dvi pardavėjos (vienos pavardės autorė nemini, o kita – A. Balnytė), kurios pasipelnijimo tikslais sukčiavusios. Taip kasoje atsirado 40 rub. perteklius, nes jos tiesiog pertaisydavo kainas¹⁴⁷. Jau iš straipsnio autorės tono jaučiamas išskirtinis pasipiktinimas „nedoromis“ pardavėjomis, kaip

¹⁴⁴ Sitėnas K., 20 metų už prekystalio, *Raudonoji vėliava*, 1961 m. kovo 12 d. Nr. 51 (1999), p. 1.

¹⁴⁵ Parduotuvės vedėjas, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. kovo 23 d. Nr. 58 (4672), p. 1.

¹⁴⁶ Susirašinėjimas prekybos klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendras skyrius, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 858, l. 38.

¹⁴⁷ Dūdienė V., Nelengva būti pardavėju, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 22 d. Nr. 143 (4757), p. 1.

teršiančiomis visų garbingą vardą. 1960 m. pasirodė spaudoje straipsnis apie pardavėją, kuri taisė kainas. Lenino gatvės pradžioje veikė pramoninių prekių parduotuvė, kurioje buvo taisomos kainos. Pirkėjas skundėsi, kad už prekę sumokėjęs 23,4 rub., kada jos tikroji kaina – 21,9 rub. Kuomet pardavėjos buvo paklausta, kodėl taip yra, ji atsakė, kad tai prekės antkainis už atvežimą iš miesto¹⁴⁸.

Vėliau pasirodė dar keletas straipsnių. Visuomeninis kontrolierius E. Galkauskas 1960 m. gruodį išspausdino straipsnį, kuriame nurodė visą eilę nusižengusių pardavėjų. 1966 m. Spalio mėnesį parduotuvės Nr. 1 (reikia pastebėti, jog ši parduotuvė daugelyje „Raudonosios vėliavos“ straipsnių minima kaip pavyzdinė) darbuotoja Rima Ginaitytė apskaičiavo pirkėją 85 kapeikomis. Produktų parduotuvės Nr. 64 pardavėja M. Baškytė nusuko savo naudai iš pirkėjo 1 rub. 45 kap., parduotuvės Nr. 25 pardavėja E. Bilevičienė 67 kap., o E. Malinauskaitė, pasislėpusi 4 puslitrius degtinės, juos pardavinėdavo¹⁴⁹.

Kokios nuobaudos laukė nusikaltėlių, galima rasti spaudoje ir DŽDT vykdomojo komiteto dokumentuose. 1973 m., kulinarijos parduotuvėje Nr. 11 radus pažeidimą (neįvardintas), vedėjo pavaduotoja Glemžienė apsvaistytą kolektyvo susirinkime ir įspėta¹⁵⁰. Vėliau, 1979 m. priėmus jau mano aptartą atsakomybės įstatymą, Šiaulių mieste keli darbuotojai atleisti iš darbo, iškelta 1 baudžiamoji byla, pareikšta 10 griežtų papeikimų, 25 papeikimai, 29 pastabos, 11 asmenų apsvaistytą draugiškuose teismuose, 111 – kolektyviniuose susirinkimuose¹⁵¹. Pastebėtina, jog po šio įstatymo priėmimo blogų pardavėjų peikimas persikėlė daugiau į uždarają erdvę, t.y. išnyko iš spaudos puslapių. Tokiu būdu stengtasi pakelti sovietinio prekybininko profesijos reputaciją. 1982 m., papildant nuobaudų sistemą darbuotojams už nusižengimus, buvo nubraukiamos premijos. Taip nutiko 1982 m. atliktos revizijos metu, išsiaiškinus pažeidimus alkoholio parduotuvėse. Dviems asmenims pareikšti papeikimai, 1 svarstytas draugiškame teisme, 1 – kolektyvo susirinkime, 3 neišmokėtos premijos¹⁵². Spaudoje taip pat pasitaikydavo tokių „nusikaltėlių“ bausmių aprašymų. Antai prekystalio darbuotoja Urbonienė buvo svarstyta kolektyvo susirinkime ir vėliau dėl pirkėjų apsukinėjimo perkelta 3 mėnesiams į mažiau apmokamas pareigas¹⁵³.

¹⁴⁸ Vadapolienė E., Prekės ir antkainiai, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. balandžio 8 d. Nr. 70 (1759), p. 3.

¹⁴⁹ Gerai dirbate – giriame, jei blogai – barame, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. rugsėjo 6 d. 242 (1931), p. 2.

¹⁵⁰ Pažyma apie alkoholinių gėrimų prekybą per 1973 m. sausio mėn., Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 1346, l. 20.

¹⁵¹ Informacija apie Lietuvos TSR ministrų tarybos 1977 m. vasario 15 nutarimo Nr. 40 „Dėl mažmeninių kainų pažeidimo ir gyventojų apgaudinėjimo faktų prekybos įmonėse“ vykdymą. Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 1772. l. 33.

¹⁵² Informacija apie prekybą alkoholiniais gėrimais Šiaulių prekybos valdyboje per 1981 ir 1982 m. I ketv.

Susirašinėjimas prekybos ir visuomeninio maitinimo darbo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, *LYA*, f. 269, a. 1, b. 2175, l. 96.

¹⁵³ Prekybininkės darbą apsvaistė draugiškas teismas, *Raudonoji vėliava*, 1963 m. balandžio 11 d. Nr. 71 (2535), p. 2.

Kaip teigia interviu apklausta parduotuvės vedėja, daugelis šių nusižengimų įvykdavo dėl aplaidumo arba tiesiog nežinojimo, kaip elgtis kai kuriuose situacijose. O tokie asmenys buvo baudžiami priklausomai nuo nusižengimo sunkumo.

Tačiau apie „nekultūringą“ pardavėjų elgesį rašyta dar ir anksčiau įvairiuose inspektorių protokoluose. 1956 m. buvo atlikta Šiaulių maitinimo įstaigų ir kai kurių parduotuvių revizija. Tikrinta, ar juose yra skundų knygos. Patikrinta dešimt parduotuvių. Įrašų skundų knygoje rasta dviejose. Tačiau, sakykime, iš devyniolikos įrašų rastų skundų knygoje parduotuvėje Nr. 1 16 skirta padėkoms ir tik 3 nusiskundimai pardavėjų grubiu elgesiu. Parduotuvėje Nr. 11 iš viso buvo 5 įrašai: 4 padėkos ir skundas, kad asmenys aptarnauti be eilės¹⁵⁴. Tai rodo du galimus sovietinės prekybos ypatumus: arba žmonės buvo apėmęs visiškas abejingumas (tačiau spaudoje straipsnių ir nusiskundimų tikrai nemažai), arba skundai nebuvo rašomi, nenorint prarasti draugystės su pardavėja ir tokiu būdu kartu netekti galimybės įsigyti geresnių prekių.

Spaudoje plačiai kritikuota neigiama pardavėjos savybė – plepumas. Dažniausiai dėl to kaltinamas parduotuvės vedėjas: „<.>žmonės laukia, pardavėja plepa, o šalia stovįs vadovas ir pastabos nepadarys<.>“¹⁵⁵. Dažnai nusikaltusių darbuotojų (kaip spaudoje minima dėl silpno vadovo charakterio) nelaukdavo itin didelės nuobodaus, jie tiesiog būdavo perkeliama kitur.

Dar vienas minimas neigiamas pardavėjo bruožas – abejingumas. 1965 m. „Raudonojoje vėliavoje“ rašoma, kad, nusidriekus ilgai eilei, prekybininkė „<.>tiesiog skėsčiojo pečiais ir pikta klausė: o ką gi aš padarysiu?<.>“¹⁵⁶. Apie tokius atvejus spaudoje kalbama pakankamai dažnai, tačiau, žinant to meto prekybos pobūdį, tai nekelia nuostabos, nes prekybininkas tikrai negalėjo atsakyti už neatvežtas prekes ar jų trūkumą.

2.6. Parduotuvės priežiūra ir aptarnavimas – pačių pardavėjų reikalas

Problemos susijusios su aptarnavimu ir prekybos vietų estetika iškilo nuo pirmų sovietinės prekybos diegimo dienų. 1956 m. DŽDT prekybos nuolatinės komisijos 7–20¹⁵⁷ ir 20–36¹⁵⁸ aktuose teigiama, kad maisto prekės nepatenkina reikalavimų, specializuotų parduotuvių pastatyta nepakankamai, reklamai ir prekių išdėstymui išvis nerodomas joks dėmesys. Didžiausia problema išlikusi iki pat paskutinių sovietinės prekybos dienų – tai įpakavimo taros stoka. Kaip teigiama

¹⁵⁴ Pažyma apie patikrintus prekybinius taškus, DŽDT prekybos nuolatinės komisijos protokolai, ŠAA, f. 269, ap. 1, b. 215, l. 3.

¹⁵⁵ Parduotuvės vedėjas, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. kovo 23 d. Nr. 58 (4672), p. 1.

¹⁵⁶ Dar kartą apie prekybininkus, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. spalio 26 d. Nr. 211 (4567), p. 3.

¹⁵⁷ АКТ, 7–20, *LYA*, f. 3113, ap. 11, b.115, l. 5–6.

¹⁵⁸ АКТ, 20–36, *LYA*, f. 3113, ap. 11, b.115, l. 7–9.

DŽDT prekybos nuolatinės komisijos akte, neįpakuotos prekės atiduodamos pirkėjui tiesiai į rankas. Šitoks prekių perdavimas vėliau dažnai bus išjuokiamas ir spaudoje. Kita didelė to meto bėda – nesužymėti parduotuvių numeriai. Viduje pirkėjų patogumui nėra staliukų. Neigiamai įvardijamas ir vyno bei alkoholinių prekių asortimentas. Buvo reikalaujama, kad šiuose skyriuose būtų bent 15 rūšių gėrimų. Patikrinus paaiškėjo, kad parduodamos tik 3–5 gėrimų rūšys¹⁵⁹. Šios problemos akcentuotos ir kituose DŽDT prekybos nuolatinės komisijos aktuose.

Parduotuvės apstatymas, sutvarkymas išimtinai priklausė nuo pardavėjo. Nors spaudoje kalbama apie dailininkų pagalbą, įrengiant kai kurias kavines, parduotuves, tačiau „<.>estetika parduotuvėse labai daug priklauso nuo pačių darbuotojų. Labai griežtai reikalaujame laikytis sanitarijos reikalavimų, tvarkos<.>“¹⁶⁰. Kitose parduotuvėse kalbama net apie dušų, poilsio kambarių įrengimą. Tačiau daugeliu atveju tai ir liko „popierinėmis“ idėjomis.

Parduotuvės tvarką ir pirkėjus labiausiai šokiruodavo ilgios eilės. Ilgiausiai tekdavo stovėti, norint nusipirkti mėsos, pieno, duonos gaminių¹⁶¹. Taip pat nuolatos ir didelių rūpesčių kėlė nesugebėjimas tinkamai laikyti ar grąžinti kartoninės bei tekstilinės taros¹⁶².

Nemažai problemų parduotuvėse keldavo ir patalpų išplanavimas. Štai spaudoje skundžiamasi parduotuvės Nr. 22 patalpų išplanavimu: „<.>Mėsos skyrius labai toli nuo pagalbinių patalpų. Mėsą reikia kapoti nemažais kiekiais, nešioti per kitą skyrių. Tai atsiliepia ir kokybei. Būtų galima kapoti stambesniais gabalais, čia stovi kaladė, tačiau nėra kablių. Parduotuvėje Nr. 75 priešingai – kabliai yra, o kaladės ne<.>“¹⁶³.

Spaudoje galima rasti ir nusiskundimų reklama. Kaip teigiama, „<.>čia žengiama lengviausiu keliu. Popierinės prekių etiketės su klaidomis, popierėliai suteplioti, nešvarūs<.>“¹⁶⁴. Taigi, prekinė išvaizda nei skatino prekes pirkti, nei gundė pirkėją.

Nusiskundimų taip pat nemažai ir parduotuvių darbo laiku. Pavyzdžiui, pramoninių prekių parduotuvė esanti turgavietėje, dirbo tik iki 17 arba 18 valandos. Pirkėjai skundėsi, jog niekaip negali ateiti ir gauti prekių, nes patys iki tada dirba, o ir pietūs pas visus vienu metu. Taip pat siūlyta atidaryti daugiau parduotuvių, nes „sunku šitą pasiekti“¹⁶⁵.

Miesto DŽDT (LDT) vykdomasis komitetas taip pat buvo labai susirūpinęs aptarnavimo sfera. 1979 m. prekyboje vis labiau diegiama savitarnos sistema. Taip siekta, jog prekės būtų

¹⁵⁹ АКТ, 7–20, *LYA*, f. 3113, ap. 11, b.115, l. 5–6.

¹⁶⁰ Džiugina žmonės ir jų darbai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 2.

¹⁶¹ Parduotuvės vedėjas, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. kovo 23 d. Nr. 58 (4672), p. 1.

¹⁶² Parduotuvės vedėjas, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. kovo 23 d. Nr. 58 (4672), p. 1.

¹⁶³ Žilvytis V., Prekybos mėsa problemos, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. kovo 10 d. Nr. 48 (4404), p. 3.

¹⁶⁴ Žilvytis V., Prekybos mėsa problemos, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. kovo 10 d. Nr. 48 (4404), p. 3.

¹⁶⁵ Kiznienė N., Ar patenkinti aptarnavimu?, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. vasario 21 d. Nr. 36 (4292), p. 2.

išdėstytos atvirai, ypač audiniai. Be to, prekes siekta pakuoti pagal pavyzdžius¹⁶⁶. Siekiant pagerinti vitrinų apipavidalinimą ir prekių pateikimo kultūrą, buvo rengiami specialūs, 20 dienų trunkantys, dekoravimo kursai. Deja, iš Šiaulių į šiuos kursus išvyko tik keturios pardavėjos¹⁶⁷. Tai rodo, kad mažiausiai aptarnavimo srityje buvo rūpinamasi prekių pateikimu ir jų pasiūlos gerinimu. Po šio renginio praėjus keliems mėnesiams, mieste prekybos valdyba surengė geriausios vitrinės konkursą. Laimėjusi parduotuvė savo vitrinas atnaujindavo 3–4 kartus per mėnesį¹⁶⁸.

Ne ką geresnė buvo ir kai kurių prekybos vietų sanitarinė tvarka. Spaudoje pateikti net keli pavyzdžiai. Taip minimas mėsos kioskas Nr. 15, į kurį mėsos produktus revizijos metu atvežė du apiplyšę darbininkai su nešvariais chalatais. Dėžės, kuriuose buvo produktai, taip pat nepasižymėjo švara. Kritikuotas ir prekybinis taškas Nr. 3, kuriame sklido nemalonus kvapas, visur mėtėsi mėsos subproduktai¹⁶⁹. Kontrolieriai aptiko per didelius faršo kiekius. Šioje parduotuvėje pastebėtas ir gan aiškus spekuliacijos pavyzdys. Mėsa joje buvo malama ne klientui paprašius, o iš karto, neatrenkant pirmos ir antros rūšies produktų. Galima daryti prielaidą, jog didesnė dalis pirmosios rūšies produktų iškeliaudavo „pro kitas duris“. Parduotuvės Nr. 12 sanitarinis – techninis stovis taip pat įvertintas nepatenkinamai. Parduotuvės patalpos avarinės būklės. Tačiau blogiausia padėtis sanitarinėse patalpose ir plovykloje. Šias komisijos pastabas parduotuvės administracijai reikėjo ištaisyti iki 1987 vasario 1 d¹⁷⁰.

Aptarnavimo kultūrai, bendravimo su pirkėju, prekių išdėstymo ir tvarkymo temai spaudoje per 16 m. (nuo 1945 iki 1967 m.) skirta 40 straipsnių (12,6% visų per tą laikotarpį išleistų straipsnių). Tai rodo, kad šiam klausimui ne tik savivaldybės kabinetuose, tačiau ir spaudoje buvo skiriamas nemažas dėmesys. Tuo tarpu apie pirkėjo nuomonę ir poreikius per tą patį laikotarpį parašyta vos 12 straipsnių (arba 3,8%)

Kaip rodo visi pateikti pavyzdžiai, tvarka parduotuvėje, aptarnavimas labai priklausė nuo darbuotojų geranoriškumo. Stovėjimas eilėse, nesant pažįstamų arba esant blogai pardavėjai, galėjo užtrukti labai daug laiko. Pati reklama dėl blogos kokybės neskatino pirkėjo pirkti daugiau, atbaidydavo etiketės. Parduotuvių išplanavimas taip pat turėjo įtakos ne tik darbuotojų darbo kokybei, bet ir galimybei pateikti geresnes, bent jau prekinės išvaizdos prekes.

¹⁶⁶ Dėl pažangių prekiavimo formų ir papildomų paslaugų vystymo prekybos valdybos įmonėse, Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 1772. l. 8.

¹⁶⁷ Pagražės vitrinės, *Raudonoji vėliava*, 219 (1908), 1960 m. rugsėjo 16 d., p. 2.

¹⁶⁸ Premijos geriausioms vitrinoms, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. kovo 16 d. Nr. 239 (1928), p. 2.

¹⁶⁹ Kuolas S., Kaip jus aptarnauja?, *Raudonoji vėliava*, 1961 m. vasario 21 d. Nr. 37 (1985), p. 3.

¹⁷⁰ Tarybinių, profsąjunginių ir ūkinių organizacijų informacijos apie kritinių pastabų, pareikštų Partijos miesto komiteto plenumuose ir partinių organizacijų susirinkimuose, vykdymą. *LYA*, f. 3113, ap. 69, b. 22, l. 32.

2.7. Spekuliacija ir „blatas“ – sovietinės prekybos pagrindinis bruožas

Spaudoje šalia stachanovietiškų nuotaičių pardavėjų pagyrimų atsiranda straipsnių ir apie nusižengusius prekybininkus. Pagrindiniai nusiskundimai, susiję su prekyvimu „iš po prekystalio“, – sukčiavimas, „blatas“ ir pan. Sovietinio laikotarpio tyrinėtoja V Lebeneva blatą nusako, kaip naudojimąsi asmeninėmis pažintimis ir neformaliais ryšiais, siekiant gauti deficitinių (trūkstančių, bet reikalingų) prekių ir paslaugų, bandant apeiti formalias procedūras¹⁷¹. Visuotino maisto prekių deficito sąlygomis susidarė palanki terpė atsirasti „blatui“, įvairioms neteisėtoms prekybininkų kombinacijoms, nesąžiningai prekybai. Pastaroji viešojo maitinimo įstaigose pasireiškė įvairiomis formomis, kurių populiariausios – klientų apgaulinėjimas (apvaginėjimas), prekyba „iš po stalo“. Kavinių, bufetų, restoranų lankytojams buvo pateikiami skiesti alkoholiniai gėrimai, neatitinkantys nurodytos kiekio normos patiekalai, gėrimai. Labai dažnai viešojo maitinimo įstaigų darbuotojai nusižengdavo alkoholinių gėrimų, tabako gaminių (cigaretės „Kastytis“, „Regata“, „Kosmosas“ nelegaliai realizuodavo durininkai, rūbininkai) pardavimo taisyklėms. Todėl miesto DŽDT (LDT) deputatai, vykdomojo komiteto darbuotojai buvo priversti nuolat kontroliuoti kavinių, restoranų, barų, valgyklų veiklą, svarstyti ir bausti prasižengusiuosius. Tačiau realios pažangos šioje srityje sovietmečiu taip ir nepavyko pasiekti¹⁷². Visa tai neaplenkė ir prekybos.

„Blatas“ – pasikeitimas paslaugomis, kuris buvo paplitęs ir tarp eilinių gyventojų, ir tarp nomenklatūros, nors ir nebuvo išreikštas pinigine forma. Tai buvo lyg natūriniai mainai, paremti asmeniniais santykiais. Buvimas už blato ribų reiškė asocialumą¹⁷³. Nepaisant totalitarinės sistemos bruožų, sovietinė modernizacija Lietuvoje nulėmė ir miestietiškos kultūros stiprėjimą, inteligentijos formavimąsi ir netgi vartotojiškumo apraiškas blato visuomenėje. Kita vertus, modernizacijos laimėjimų bei pranašumų kontekste iškyla ir neracionalumo aspektų: pernelyg planuojant iš viršaus, nuolat „pagerinant“ veiklą ir metodus, gaminant neatsižvelgiant į vartotojo poreikius¹⁷⁴.

„Blato“ tinklus sudarė giminės, draugai, bendradarbiai ir kiti asmenys. Apsikeitimas gėrybėmis vykdavo čia pat arba įsipareigojus padėti ateityje. Abipusiškumas atspindi rūpestį šeima

¹⁷¹ Ledeneva V., *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal exchange*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p.1.

¹⁷² Gumuliauskas A., Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, *Istorija mokslo darbai*, T. 90, http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=498%3Aarnas-gumuliauskas-viesojo-maitinimo-staigos-iauliuose-sovietmeiu&catid=30%3Aistorija-mokslo-darbai-90-tomas&Itemid=469 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

¹⁷³ Palidauskaitė J., Retrospektyvus žvilgsnis į etikos problemas Lietuvos valstybės tarnyboje: naujos problemos, jų turinys ar raiškos formos? *Politologija*, 2011, p. 56 http://www.leidykla.eu/fileadmin/Politologija/2011-4_64/39-73.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

¹⁷⁴ Ivanauskas V., *Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos. Nomenklatūrinės veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu*, p. 109 <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/get/LT-LDB-0001.J.04~2009~1367169207539/DS.002.0.01.ARTIC> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

ir draugais, bet kartu tai gali būti vertinama, kaip savotiška korupcijos atmaina, susijusi su nepotizmu, favoritizmu ir kronizmu. Daugelis tokio abipusiškumo sandėrių prieštarauja įstatymui¹⁷⁵. Sovietmečiu paplito valstybinio turto grobstymas, nes vagystė iš valstybės nelaikyta nusikaltimu. Tempė iš darbo kas ką galėjo: statybines medžiagas, maisto produktus, pramonines prekes ir kt. Dalis žmonių vertėsi nelegaliu prekių perpardavinėjimu – spekuliacija. Kitas būdas ką nors nusipirkti buvo pasinaudoti pažintimis, vadinamuoju „blatu“ arba duoti kyšį. Parduotuvėse klestėjo prekyba iš po prekystalio, t.y. kai tam tikros prekės atidedamos saviems. Už paslaugą dažnai atsilyginta paslauga: „tu – man, aš – tau“.

Kalbant apie spekuliaciją, duomenų suteikė ne tik spauda, anketinė apklausa, bet ir miesto DŽDT (LDT) dokumentai.

Dar 1980 m. ši problema buvo labai opi. Vykdamas parduotuvių reviziją bei patikrinus 3 – jose parduotuvėse 16 pavadinimų išfasuotų prekių svorius, nustatyta, kad maisto prekių parduotuvėje Nr. 12 kavos pupelių, išfasuotų po 300 g., vidutiniškai trūko po 18 gramų (skirtumas 36 kap.), ryžių kruopų, išfasuotų po 1kg., trūko – 30 g., manų kruopų, išfasuotų po 1 kg., trūko 35 gr. Maisto prekių parduotuvėje Nr. 4 išfasuotų žirnių po 1 kg. trūko 26 g., ryžių – 36 g., vaflių (300g) – 15 g. Visos šios prekės buvo gaunamos iš maistprekybos bazės. Patikrinimo metu taip pat buvo nustatyta, kad firmos „Gražina“ parduotuvėje Nr. 109 rasta keletas vilnionių audinių atraizų be jokio fabrikinio ženklavimo. Be to, šioje parduotuvėje neteisingai buvo matuojami vilnioniai audiniai ir vatinas¹⁷⁶. Sprendžiant apie tai, kaip sovietiniu laikotarpiu buvo paplitusi spekuliacija, „blatas“, prekyba „iš prekystalio“, toks prekių trūkumas atrodo normalus reiškinys.

Spekuliacijos parduotuvėse pavyzdžius spaudoje geriausia iliustruoja namų šeimininkės J. Sabastinavičienės pavyzdys. 1961 m. ji parašė laišką „Raudonosios vėliavos“ redakcijai. Autorė teigė, kad nuo ryto prie parduotuvės jau stovėjo ilga eilė laukiančių nusipirkti megztukų: „<.>kai kurios moterys brovėsi, į nieką nekreipdamos dėmesio, buvo nepagailėtas ir smūgis, koliojimasis, kad tik gautų be eilės megztuką<.>“¹⁷⁷. Po geros valandos pardavėja paskelbė, kad megztukų nebeliko. Pati autorė piktinosi, kad pardavėja prekiaavo neteisingai – vienoms davė mažiau, kitoms leido pirkti net po kelis megztukus. Nuėjusi į turgų, kur manė galėsianti įsigyti megztuką, publikacijos autorė neapsiriko. Ten jai buvo siūlomi tie patys megztukai tik jau dvigubai didesne kaina. Tokių pavyzdžių nemažai. Taip diegtas sovietinis mąstymas neužgožė verslumo. Visai buvo bandoma pagerinti savo buitį, jei ne daiktais, tai pinigais. Šiuo atveju iššaukiama ir kita problema –

¹⁷⁵ Karklins R., *The System made do it: Corruption in Post-communist Societies*, Armonk and London: M. E. Sharpe, 2005, p. 78.

¹⁷⁶ Susirašinėjimas prekybos darbo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 1966, l. 84.

¹⁷⁷ Sabastinavičienė J., Parduotuvė – ne spekuliantų bazė, *Raudonoji vėliava*, 1961 m. birželio 9 d., Nr. 113 (2061), p. 4.

kyšių. Net tuomet, kai sovietinė valdžia ėmėsi griežtų priemonių prieš spekuliaciją, nebuvo galima pasiekti norimų rezultatų, nes visuomenėje tokia akcija neturėjo atgarsio bei pritarimo.

Spekuliacija prekyboje vyko ne tik pačiose parduotuvėse, tačiau ir visuomenėje. Antai 1964 m. „Raudonojoje vėliavoje“ aptariamas Palangos gatvėje 16 a. name gyvenusios Konstancijos Kapilovos spekuliacijos atvejis. Ji pirko kiaules Šiaulių rajone ir pardavinėjo jas Rygoje. Tačiau sovietinė veterinarijos tarnyba teleido parduoti vieną kiaulę per metus. Dėl šios priežasties „nusikaltėlė“ per laiką išplėtė visą „spekulantų“ tinklą. Vėliau ji ėmėsi vežti pigesnę mėsą iš Rygos ir ją čia brangiau pardavinėti¹⁷⁸. Šis pavyzdys rodo, kad prekyboje nuolatinio trūkumo sąlygomis veikė gan plati šešėlinė rinka, kurioje darbuotasi ne po vieną asmenį, bet grupėmis.

Tokia kurioziška situacija prekyboje, kuomet vienos prekės buvo perteklinės, o kitų neįmanoma gauti, kūrė ir savitą vartojimo kultūrą. Kad žmonės galėtų bent minimaliai egzistuoti ir uždirbtų pelną valdantiejiems, nomenklatūra nustatė žemas būtiniausių produktų – duonos, kruopų, makaronų, pieno, daržovių – bei paslaugų kainas. Susiklostė absurdiška padėtis, kai duona žmonės šėrė gyvulius, nes ji buvo pigesnė už kombinuotuosius pašarus. Pirmiausia tai, jog paplito naujas gyvulių auginimo būdas – šerti juos perkama duona, grūdais, žirniais ir kitais produktais. 1962 m. buvo išleistas vyriausybės įsakas, draudžiantis šerti gyvulius maisto produktais. 1963 m. spaudoje aprašomas komjaunuolių reidas, kurio metu gaudyti asmenys, nesilaikantys šio įsakymo. Aprašyta daugiau nei 15 pagautų gyventojų, kurie miltais, duona, žirniais ir kitais maisto produktais šėrė savo kiaules, vištas, žąsis ir kitus pardavimui tinkamus gyvulius. Straipsnyje taip pat teigiama, jog dauguma šių piliečių nedirbo visuomenei naudingo darbo, spekuliuojo, užklupti visaip išsisukinėjo. Visų jų laukė atitinkamos sankcijos¹⁷⁹. Pastebima, jog pagauti asmenys gyveno netoli vienas kito. Tai tik patvirtina, kad spekuliacija vykdavo tinklo principu. Sovietmečiu privati ūkinė veikla buvo draudžiama, bet valdžia nepajėgė užgniaužti darbo iniciatyvos. Kaimo žmonės stengėsi apeiti draudimus ir mažuose asmeniniuose ūkiuose auginė kuo daugiau žemės ūkio produktų, gyvulių. Tai buvo didelė paspartis mieste gyvenantiems vaikams. Žinoma, pateikti pavyzdžiai galėjo turėti ir antrąją pusę, t.y. gyvuliai galėjo būti auginami tam, kad prasimaitintų šeima ar artimi giminės, kurie dėl mažų atlyginimų negalėjo sau daug ko leisti.

Spekuliuojama buvo ne tik maisto produktais, bet ir gėrimais, drabužiais. 1962 m. milicijos pareigūnų pagauta Lenino g. Nr. 215 gyventoja Joana Paškauskienė. Savo bute ji buvo „atidariusi“ visą parą veikiantį restoranėlį, kuriame brangiau pardavinėdavo valstybinę degtinę, alų ir limonadą¹⁸⁰. Visų šių trijų gėrimų įsigijimas buvo labai didelė ir komplikauta problema. Kaip jau minėjau, limonado deficito nepavyko išspręsti net iki paskutinių režimo metų, t.y. 1989 m. Degtinės

¹⁷⁸ Kuolas S., Kontora „Perku – parduodu“, *Raudonoji vėliava*, 1964 m. gruodžio 20 d., Nr. 249 (2970), p. 4.

¹⁷⁹ Narbutas P., Kiaulės tunka. duona, *Raudonoji vėliava*, 1963 m. spalio 2 d., Nr. 195 (2659), p. 4.

¹⁸⁰ Šeikis G., Spekuliantė ir jos gynėjas, *Raudonoji vėliava*, 1962 m. birželio 8 d., Nr. 111 (2318), p. 4.

platinimas buvo kone vienas pelningiausių užsiėmimų. Dėl šios priežasties, spaudoje minint spekuliaciją, dažniausiai kalbama būtent apie jos platinimą. Tokių „taškų“ Šiauliuose buvo ne vienas. Be jau minėtos J. Paškauskienės tuo verslu užsiėmė dar kelios šeimos (Ivanauskai, V. Bložys ir V. Grigaliūnaitė¹⁸¹). 1960 m. milicijos pareigūnų išaiškintas Antaninos Ignaciūnienės atvejis, kuomet nelegaliai buvo prekiaujama alumi¹⁸². Stasė Dukavičienė pagauta, spekuliuojant mielėmis. Angelė Repšienė perpardavinėdavo iš gamyklų vogtus daiktus¹⁸³. Marijona Krasauskaitė perpardavinėjo liemenėles, trijų vaikų motina Felicija Racionė – kaproninius šalikus ir skareles. Įdomus pagauto spekuliuojant Vinco Dapšio atvejis. Šio asmens kiemo sandėliukuose spekuliantai perpardavinėdavo savo darbo sofas iš vogtų medžiagų, o jam už pagalbą atlygindavo alkoholiu¹⁸⁴. Taigi, kaip matome iš pateiktų pavyzdžių, spekuliacija buvo įsigalėjusi pakankamai plačiai. Šalyje nedarbo nebuvo, nes visi privalėjo dirbti. Vengimas dirbti vadintas veltėdžiavimu, už kurį SSRS bausta. Atlygis nepriklausė nuo darbo rezultatų. Todėl žmonės nebuvo suinteresuoti geriau ir daugiau dirbti. Daugelis simuliavo. Kartu tai padėjo plisti taip vadinamajai spekuliacijai, kuomet buvo bandoma prisidurti prie atlyginimo arba, net esant geresniam uždarbiui, iš to gyventa. Žmonėms nekėlė baimės net gresiantis kalėjimas.

Spekuliacijai itin buvo svarbios realizacijos taškai. Pagrindine tokia vieta dažniausiai buvo miesto turgus. Tačiau ne tik jame vyko tokia prekyba. Šiauliuose esanti geležinkelio stotis tapo dar viena vieta, kurioje klestėjo spekuliacija. 1960 m. spaudoje rašoma apie šią vietą ir joje veikusias spekuliantes. Pagrindiniais jų klientais būdavo traukinių keleiviai. Vos sustojus su pilnomis rankinėmis, jos lipdavo į traukinius ir pardavinėdavo alų, limonadą bei kitus gėrimus. Nuo alaus butelio jų kišenėje likdavo apie 70 kapeikų, nuo limonado – 1 rub. ir daugiau. Daugiausia, kaip rašo, šioje vietoje dirbo geležinkelio valgyklos pardavėjos Gudvainytė ir Jučienė¹⁸⁵. Tik paviešinus minėtą skandalą, Jučienė iš šios darbo vietos išėjo savo noru, o Gudvainytė liko ir toliau dirbti, nes, kaip buvo pareikšta, dar „per mažai sukčiavusi“.

Lietuvoje šiuo laikotarpiu nebuvo nedarbo problemos (nors tam tikra paslėpta forma egzistavo). Vengiantys darbo buvo laikomi veltėdžiais ir juos buvo stengiamasi įdarbinti prievarta. Buvo ir minimalios socialinės garantijos (pensijos, nedarbingumo pašalpos, lengvatos daugiavaikėms šeimoms ir kt.). Tačiau daugelis tokiomis gyvenimo bei darbo sąlygomis nebuvo patenkinti. Žmonėms atsibodo visuotinis deficitas. Trūko kai kurių maisto produktų, kokybiškos avalynės, drabužių, daugelio kitų būtinausių prekių, nekaltant jau apie ilgalaikio naudojimo reikmenis (lengvuosius automobilius, šaldytuvus ir kt.). Labai sunkiai buvo sprendžiama būsto

¹⁸¹ Piktžoles rauti su šaknimis, *Raudonoji vėliava*, 1962 m. birželio 17 d., Nr. 118 (2325), p. 5.

¹⁸² Danauskas B., Kaip alus pienu virto, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. kovo 4 d., Nr. 46 (1735), p. 3.

¹⁸³ Šiukšles šluosime be gailėsčio, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. rugsėjo 20 d. Nr. 192 (1881), p. 4.

¹⁸⁴ Veltėdžiams nebus ramybės, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. spalio 10 d. Nr. 196 (1885), p. 4.

¹⁸⁵ Jurėnas A., Gerkite alų tik su lankainiu, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. rugpjūčio 5 d., Nr. 155 (1844), p. 3.

problema. Darbo užmokestis buvo mažas, neskatino našiai dirbti. Jis buvo menkai siejamas su darbo rezultatais. Žmonės pamatė, kad sąžiningai dirbdamas geriau negyvensi. Pradėta ieškoti nedarbo pajamų. Klestėjo korupcija, valstybinio turto grobstymas, spekuliacija¹⁸⁶.

Nemažiau spekuliacija užsiiminėdavo ir gamyklų darbuotojai. 1987 m. liaudies teismo nubausti asmenys (Vaclovas Urbonas, Stefanija Šalbanova ir kiti) prie gamyklos „Elnias“ perpardavinėjantys alkoholinius gėrimus. Kaip ir kitais atvejais, paminėti asmenys gyveno greta vienas kito¹⁸⁷.

Spekuliacijos klausimas spaudoje nebuvo paplitęs per 16 m. (1945 – 1967 m.) jam skirta tik 3,8 % straipsnių (iš viso 12) (žr. 2 priedą). Apskritai šis klausimas į spaudą išlindo tik 1960 m. Iki to laiko (1945–1960 m.) spekuliacijos klausimas spaudoje paminėtas tik vieną kartą. Nors kaip tik šiuo laikotarpiu, kaip matyti iš ankstesnių skyrių, prekyboje buvo padaromi didžiausi trūkumai.

¹⁸⁶ Vosyliūtė A., Anelė VOSYLIŪTĖ. Lietuvos pramonė: praeitis ir dabartis, *Istorija. Mokslo darbai*. T. 74 http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=186&Itemid=61 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014-05-01].

¹⁸⁷ Įsakymas susivienijimo „Elnias“ generalinio direktoriaus pavaduotojui V. Kuzminskui. *LYA*, f. 3113, ap. 69, b. 22, l. 13.

3. Vartotojai apie sovietinę prekybą Šiauliuose – anketinės apklausos analizė

Siekiant atskleisti kuo išsamesnį sovietinės prekybos vaizdą Šiauliuose, buvo pasitelktas ir anketinės apklausos metodas. Apie šio metodo panaudojimo gerąsias ir blogąsias puses istoriniuose sovietiniuose tyrimuose pirmasis atkreipė dėmesį Aurimas Švedas¹⁸⁸. Jo teigimu, sovietinio laikotarpio tyrimas visada yra iššūkis ne tik tyrėjui, tačiau ir visuomenei. Tai nutinka dėl kelių priežasčių. Pirmiausia sovietmetis dar labai artimas laikotarpis. Dėl šios priežasties bet kokių sovietinių realiųjų svarstymas arba sukelia skaudžius atsiminimus, arba polemiką. Antroji priežastis, sukelianti ypatingus sunkumus, tai pačios epochos nuolatinės priešybės, nuolat klaidinantys faktai.

Kaip teigia A.Švedas, interviu arba anketinės apklausos metodai sovietiniuose tyrimuose suteikia: „<>be to, šis praeities tyrimo „instrumentas“ ne tik dovanoja istorikui unikalią progą pažvelgti į tiriamą reiškinių, procesą ar asmenybę iš visiškai naujos, rašytiniam šaltiniui neprieinamos perspektyvos, bet ir kuria prielaidas tyrimo rezultatus pateikti novatoriška, skaitytojui priimtinesne („žmogiškesne“ ir todėl – lengviau „atpažįstama“) forma, o tai provokuoja mokslininko ir jo produkcijos vartotojo geresnio abipusio supratimo jausmo atsiradimą ir sudaro galimybę adekvačiau suvokti pastarojo formuluojamas idėjas<>“¹⁸⁹. Autorius išskiria keletą blogųjų ir gerųjų šio tyrimo bruožų. Tačiau aš paminėsiu tik vieną, kuris, mano nuomone, yra pats svarbiausias, o jau po to pereisiu prie Šiaulių respondentų anketų analizės. Taigi, pats svarbiausias tokio metodo taikymo bruožas – tai galimybė įtraukti asmenį/visuomenę į istorijos rekonstravimo procesą, tuo pačiu užčiuopti ir ganėtinai sudėtingus vidinius visuomenės procesus.

Tiriant Šiaulių miesto prekybą nuolatinio trūkumo laikotarpiu ir siekiant sužinoti ne tik spaudos, bet ir vartotojų nuomonę, buvo apklausti 47 Šiaulių miesto gyventojai, taip pat 1 prekybininkas. Deja, reikia iškart pasakyti, jog, esant gan subjektyvioms priežastims, kurias atliepia ir pradžioje mano jau minėtos aplinkybės, tik nedaugelis gyventojų sutiko išvis pildyti anketas. Į nepatogius klausimus stengtasi visai neatsakyti arba parašyti labai abstrakčiai. Nenoriai anketas pildė ir buvę partijos nariai. Pavyko išsiprašyti tik vienos anketos. Tačiau net anoniminėje anketoje nebuvo atsakinėjama į visus klausimus ir apsiribojama „nežinau“. Kai kurie respondentai į anoniminės anketos klausimą atsakinėjo labai sąžiningai bei išsamiai. Anketoje buvo pateikti kelių tipų klausimai atviri – kuomet atsakymus turėjo įrašyti pats respondentas ir uždari, t.y. su

¹⁸⁸ Švedas A., Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas), *Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 26, 2010, p. 148–161.

¹⁸⁹ Švedas A., Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas), *Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 26, 2010, p. 149.

pateiktais galimais atsakymo variantais. Anketos buvo trijų skirtingų tipų: skirtos vartotojui, prekybininkui ir partijos nariui.

Kaip jau minėjau, į anketos klausimus skirtus vartotojui atsakė 47 asmenys. Pagal lytį pasiskirstė taip: 40 respondentų buvo moterys (85,1%) ir 7 vyrai (14,9 %) (žr. priedą 4). Didžiausią dalį respondentų sudarė asmenys, kurių dabartinis amžius 51–69 metai (55,3%), tik viena respondentė buvo sulaukusi 71 metų. Trys respondentai įėjo į amžiaus grupę 37–39 m. (žr. priedą 5). Kaip parodė amžiaus analizė, dauguma respondentų dalinsis savo patirtimi iš antrojo ir trečiojo mano išskirto prekybos periodo, kuomet deficitas ir prekių trūkumas, šešėlinė rinka jau buvo įsitvirtinusi ir kone tapusi kasdienybės dalimi. Kalbant apie socialinę padėtį tuo metu, respondentai pasiskirstė taip: didžiausią respondentų dalį sudarė asmenys, buvę įvairiais tarnautojais (51,1% visų respondentų), antrąją grupę sudarė moksleiviai (17%), trečiąją – darbininkai (14,9%), 4 asmenys tuo metu buvo kolūkiečiai, 1 pradinių klasių mokytoja, 3 asmenys išvis neatsakė arba nurodė skiltį „kita“ (žr. priedą 6). Gali būti, jog kategorijai kita priklausė asmenys, tuo metu buvę moksleiviais arba užėmę vadovaujančius postus. Dėl neigiamo visuomenės požiūrio į buvusius partijos narius šie asmenys galėjo neišdrįsti atsakyti į pateiktą klausimą. Daugiausia mano apklaustų respondentų uždirbo nuo 51–80 rub. per mėnesį arba 81–100 rub. (pasiskirstymas procentais 27,7% ir 25,5%). Beveik 30% apklaustųjų uždirbo daugiau nei 100 rub. per mėnesį (žr. priedą 7). Taigi, tai buvo asmenys, kurie turėjo tik pakenčiamą finansinę padėtį. Žmonėms atlyginimai skirstyti pagal komunistinę proletariato diktatūros ideologiją. Pavyzdžiui, darbininkas gavo didesnę atlyginimą nei mokytojas, gydytojas ar inžinierius.

Svarbu anketa buvo išsiaiškinti keletą prekybos aspektų. Pirmiausia tai, kaip vartotojas vertino to meto prekybą, antrą – jo požiūrį į pardavėją ir prekes, taip pat išsiaiškinti, koks buvo jo santykis su šešėline rinka.

Paklausus vartotojų, kaip jie vertina sovietinę prekybą, atsakymai nuostabos nesukėlė. Didžiausia dalis respondentų – 74,5% (35 asmenys) ją įvertino be išimties neigiamai. Paprašyti įvardinti priežastis, kodėl būtent taip vertina prekybą, 35 respondentai susiskirstė dar į tris grupes: 17 respondentų iš 35 neigiamai vertino sovietinę prekybą dėl prekių trūkumo ir pasirinkimo galimybės nebuvimo, 2 respondentai – dėl korupcijos ir įsigalėjusios pažinčių sistemos prekyboje. 1 asmuo neigiamai žiūrėjo į prekybą dėl to, jog niekada nebuvo aišku, kas ir kada gali tapti deficitu. 10 asmenų sovietinę prekybą vertino teigiamai (žr. priedą 8). Jie taip pat įvardijo savo priežastis. Tačiau dauguma įvardintų priežasčių pasirodė gana subjektyvios. Viena iš respondenčių prekybą vertina teigiamai tik dėl to, jog jai patiko jausmas kažką gauti. Kitai respondentei prekyba nuolatinio trūkumo sąlygomis neatrodė tokia neigiama tik todėl, jog mama dirbo pardavėja. Taip pat teigiamai vertinama ir prekių kokybė. Viena iš respondentų prekybą vertino teigiamai tik todėl,

kad ir nebuvo prekių, bet visi visko turėjo. Šis pareiškimas turbūt reiškė, kad tas „viskas“ yra darbas, butas ir pan. Tai – vienas iš dažniausiai pasitaikančių argumentų, bandant apginti sovietinį režimą. Viena respondentė teigė, kad sovietinė prekyba vyko ne parduotuvėse, o už „durų“.

Vartotojų taip pat buvo paklausta, kokias prekes jie dažniausiai pirkdavo parduotuvėse. Šis klausimas anketoje buvo uždaro tipo. Pateikti 5 variantai: duonos gaminius, pieno gaminius, konditeriją, žuvį/mėsą, kita. Didžioji dalis respondentų – 44,7% (21 asmuo) parduotuvėje pirkdavo visas išvardintas prekių kategorijas, 7 asmenys – mažiau nei 2 prekes, šiuo atveju dažniausiai tik duoną (žr. priedą 9). Pastebima, jog konditerija ir pieno produktai nebuvo populiarūs, kuomet juos tekdavo įsigyti parduotuvėse. Taip peršasi išvadas, kad pieno gaminiai buvo perkami pas kaimiečius arba turguose, o ne parduotuvėse, kuriuose, kaip jau išsiaiškinta, nuolat šių produktų trūko arba jei buvo jau nebetinkami realizacijai. Konditerijos gaminių trūkumas paskatino moteris pačioms gaminti bandeles, pyragus ir panašius konditerijos gaminius. Kitų prekių – mėsos, žuvies, vaisių, šokolado, kavos – trūko, o buitines technika, baldai ir kt. buvo nepagrįstai brangūs arba be specialių talonų jų negalėjai nusipirkti.

Paklausus apie deficitines prekes ir ko labiausiai trūko parduotuvėse, respondentų nuomonė tapo labai panaši, kaip ir pateikta sovietinėje spaudoje. Iš apklausos matyti, kad labiausiai deficitas palietė tris grupės prekių. Pirmiausia tai – maisto produktai. Ją, kaip labiausiai deficito paliestą grupę, įvardijo 43 ir 47 respondentų (91,5%). Jų nuomone, labiausiai šioje srityje trūko įvairių vaisių (ypač egzotinių), konservuotų žirnelių, kavos, geros kokybės daktariškos dešros, jūros gėrybių, majonezo ir dar daug kitų produktų. Antroje vietoje – apranga. Į šią kategoriją aš apjungiau ne tik rūbus, bet ir batus, medžiagas, vaikiškus rūbelius, aksesuarus. 32 asmenys iš 47 (68,1%) pareiškė, kad būtent ši sritis buvo labai paveikta deficito. Trečioji sritis labiausiai paveikta deficito buvo baldų rinka. Ją, kaip deficitinę, įvardijo 16 iš 47 asmenų. Kitos, kaip labiausiai paveiktos deficito sritys, tai – buitinės technikos įsigijimas, automobiliai, elektros/ūkio ir higienos prekės (žr. priedą 10). Kaip didžiausią deficitą, respondentai įvardijo juostinius magnetofonus, radijo imtuvus.

Daugelio žmonių butis sovietmečiu paženklinta nuolatinio nepritekliaus. Pustuštės parduotuvės, prekių pasiūla ir aukšta kokybė nepasižymėjo duona, pieno produktai, makaronai, konservai, druska, degtukai, cigaretės. Į SSRS gyvavimo pabaigą cukrus, kruopos, miltai buvo parduodami tik su talonais. Kartais atveždavo mėsos ar virtos dešros (pati prasčiausia – „šuns džiaugsmas“, gaminta iš gyvulių vidaus organų). Visuotinio deficito laikais parduotuvėse nebuvo jokio aprangos pasirinkimo – tik to paties modelio ir vienos spalvos drabužiai, nekokybiška bei neišvaizdi avalynė. Vienintelė galimybė originaliau pasipuošti buvo siūdintis, megzti ar nerti drabužius namuose. Taip pat, kaip ir gaminti konditerijos gaminius ar konservuoti produktus.

Paklausus, kaip vertina to meto prekių kokybę, didžioji dalis respondentų nors ir sutiko su prekių trūkumu ir prastai vertino sovietinę prekybą, tačiau didžioji dalis respondentų ją įvertino kaip gerą (aukštos kokybės). Taip manė 21 asmuo arba 44,7% respondentų (žr. priedą 11). Kokybę, kaip labai prastą, įvardijo tik 9 asmenys. Viena 45 metų respondentė, tuo metu buvusi tarnautoja, prekių kokybę vertino gerai ir net labai gerai. Respondentės namuose dar ir dabar yra daiktų pirktų sovietmečiu ir jie puikiai atrodo bei tarnauja. Kita respondentė pabrėžė, kad, jei avalynė ir drabužiai buvo nesovietinių šalių, tai labai pasižymėjo kokybe. Tačiau tokias prekes galima buvo įsigyti tik pas spekuliantus. Viena respondentė vertino kokybę gerai, nes, jos nuomone, tuo metu daugiau produktų buvo be cheminių medžiagų, dėl šios priežasties ir jų galiojimo laikas trumpesnis.

Norint sužinoti respondentų nuomonę apie parduotuves ir pačius prekybininkus, buvo užduotas klausimas apie parduotuvių išdėstymą ir patogumą. Parduotuves, kaip blogai išdėstytas ir nepatogias, įvardijo dauguma respondentų – 42,6% (žr. priedą 12). Taigi, apžvelgiant visas pastangas gerinti parduotuvių išvaizdą ir produktyvumą, realių rezultatų tai nedavė. Viena respondentė taip apibūdino to meto parduotuvę: „nepatogiai išdėstytos prekės, dažnai perkrautos. Labai mažai reklamos (iš spaudos žinant, kokia ji buvo, tai gal ir gerai), jei ir tokia būdavo, tai nuobodi. Nuolaidų ir akcijų iš viso nebūdavo“. Kita respondentė taip pat neigiamai atsiliepė apie prekių išdėstymą: „parduotuvės išdėstymas buvo nepatogus, nes prie kiekvienos rūšies prekių buvo atskiros kasos ir reikėjo atstovėti eiles”.

Spaudoje nemažai straipsnių buvo skirta aptarti eilių klausimui parduotuvėse, tačiau nenusakyta nei jų ilgis, nei stovėjimo jose laikas. Dėl šios priežasties respondentų buvo paklausta, kiek laiko jie praleisdavo eilėse, skaičiuota valandomis. Analizuojant šiuos duomenis, reikia atsižvelgti į keletą esminių faktorių. Pirma – kiekvieno žmogaus laiko suvokimas yra asmeninis dalykas. Kas vienam atrodo ilgai, kitam gali tokios pat reikšmės neturėti. Antra – ne prie visų prekių nusidriekdavo ilgos, kelias valandas trunkančios, eilės: dažniausiai tai būdavo prie itin deficitinių, sunkiai gaunamų prekių. Trečia – didelę įtaką stovėjimui turėjo ir pažintys. Apie tai rašyta ir spaudoje, ir skundų knygoje, kuomet asmenys buvo praleidžiami be eilės. Patys respondentai pasidalino į dvi beveik lygias dalis. Viena pusė teigė, kad jiems eilėse tekdavo stovėti nuo 1 iki 3 valandų. Tokių asmenų buvo 17 arba 36,2%. Kita grupė – tai asmenys, eilėse išstovintys 5 ir daugiau valandų. Taip pareiškė 16 respondentų arba 34% (žr. priedą 13). Dažniausiai respondentai laiką įvardindavo ne tik valandomis, tačiau ir tokiais posakiais, kaip „nuo ryto iki vakaro“. Vienas respondentas prisimena, kad mėsos skyriuje eilėje išstovėdavo 3–4 valandas. Kitas respondentas teigia, kad eilėse prie deficitinių prekių, kaip pavyzdžiui mėsos, tekdavo prastovėti visą dieną. Skirtingus laikotarpius stovėti eilėse įvardija ir dar vienas respondentas. Jis teigia, kad prie maisto stovima 1–3 valandas, o automobiliui gauti 10–15 metų. 40 m. amžiaus respondentė, tuo

laikotarpiu dar buvusi moksleive, prisimena, kad „tėvelis išvažiuodavo nuo ryto ir grįždavo vakare (gaudavo dešros ir kt. mėsos gaminių). Tačiau tai taip pat neužtikrindavo prekės gavimo. Antai automobilis – neregėta prabanga. Prestižinis automobilis „Volga“ kainavo 16 tūkst. rublių, „Žiguli“ (taip SSRS pavadintas italų „Fiat“) – apie 6 tūkst., tačiau jų negalėjai nusipirkti. Reikėjo gauti paskyrą, kuri juodojoje rinkoje kainavo apie 3 tūkst. rublių. Žinoma, iš atlyginimo, kuris vidutiniškai siekė apie 120 rublių per mėnesį, automobilio nusipirkti buvo neįmanoma. Tad, net sulaukus eilės, buvo susiduriama su begale problemų. Su automobiliais iškildavo ir kita problema dažnai tekdavo vykti į kitą SSRS respubliką jį pasiimti. Faktai, jog eiliniai visuomenės nariai ilgus metus turėjo laukti paskyrų butui ar automobiliui, beveik neturėjo galimybių išvažiuoti į užsienį, įsigyti deficitinių prekių, sudaro nemažą kontrastą su nomenklatūros galimybėmis: turima gyvenamąja vieta prestižiniuose miestų rajonuose, galimybė pirkti spec. parduotuvėse, turėti aukštesnio lygio medicininį aprūpinimą, dažnai vykti į komandiruotes užsienyje ir pan.¹⁹⁰. Dar daugiau, ne tik reikėdavo ilgai stovėti eilėse prie prekių, tačiau nemažiau laiko trukdavo ir užsirašymas toms prekėms gauti. Kaip teigiama dokumentuose: „<.>po kelias dienas tenka stovėti eilėje užsirašyti baldų pirkimui, atsarginių autodetalių įsigijimui<.>“¹⁹¹.

Spaudoje ir DŽDT pažymose galima aptikti daug informacijos apie nekultūringą pardavėjų elgesį ir nuolatinį siekį jį tobulinti. Respondentai šią nuomonę tik patvirtino. Net 27 asmenys arba 57,5% pardavėjų išmanymą ir kultūringumą vertino neigiamai (žr. priedą 14). Tačiau nors ir jos elgėsi arogantiškai bei bjauriai, kaip teigia vienas respondentas, „tik per pažintį su jomis geresnį dalyką galėjai gauti“. Viena respondentė, kaip didžiausią trūkumą, įvardija tai, kad nebuvo paslaugumo. Jos nuomone, tai buvo kitas pasaulis, kuriame pardavėjos buvo ponios. Viena respondentė bandė reabilituoti prekybininkus. Ji teigia, kad, kokie – laikai, toks ir aptarnavimas – didelės eilės, pikti pirkėjai. Kita respondentė tvirtina, jog sovietinių laikų pardavėjų nėra ko lyginti su dabartinėmis. Jos buvo nemandagios ir nemalonios, o dabar pardavėjos pačios sveikinasi. 55 m. respondentė prisimena, kad pardavėjos turėdavo daug draugų, kuriuos praleisdavo be eilės. Apie nuolatinį pardavėjų nekultūringumą viena respondentė prisimena taip: „stovėdavo visada susiraukusios, nekultūringos, jei ką paprašydavai parodyti, būdavo nepatenkintos.“ Kita respondentė teigė, kad pardavėjos buvo visagalės, kam norėjo pardavė, kam norėjo nepardavė. Tačiau pažintis su pardavėja buvo labai svarbus dalykas. Viena respondentė teigė, kad „pardavėjos, jei būdavo pažįstamos, tai labai paslaugios ir malonios“. Vienos respondentės nuomone, pardavėjų

¹⁹⁰ Ivanauskas V., *Partinės nomenklatūros privilegijos. Korupcija*.

http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20II%20etapas/LKP%20ir%20santykiai%20su%20Maskva/Nomenklaturos%20privilegijos/V.Ivanausko%20galimybiu%20studija.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

¹⁹¹ Tarybinių, profsąjunginių ir ūkinių organizacijų informacijos apie kritinių pastabų, pareikštų Partijos miesto komiteto plenumuose ir partinių organizacijų susirinkimuose, vykdymą. *LYA*, f. 3113, ap. 69, b. 22, l. 24.

blogą elgesį lėmė tai, kad tuo laikotarpiu ši profesija buvo prestižinė ir jos galėjo sau leisti elgtis blogai.

Paklausus apie šešėlinę rinką – „prekybą iš po prekystalio“, „blatą“, spekuliaciją – ir vartotojo santykį su ja, respondentai pradėjo labai neigiamai reaguoti. Padaugėjo respondentų, kurie iš viso nepateikė jokio atsakymo į šiuos klausimus. Tai rodo, kokia opi, tiriant prekybos klausimus sovietmečiu, yra ši tema. Pirmiausia respondentų buvo paklausta, ar teko susidurti su „prekyba iš po prekystalio“. 42 arba 89,4% atsakė, kad teko. Tačiau 5 asmenys savo santykį su šia prekybos forma išvis neigė (žr. priedą 15). „Iš po prekystalio“ respondentai dažniausia pirkdavo mėsą, dešras. Viena respondentė prisimena, kad mama turėjo pardavėją, iš kurios gaudavo medžiagas suknelėms, patalynei.

Paklausus respondentų apie spekuliaciją, atsakymų santykis pasiskirstė panašiai. Tačiau jau atsirado asmenų, kurie iš vis neatsakė į šį klausimą. 27 asmenys (57,5%) atsakė, kad su spekuliacija jiems teko susidurti. 17 asmenų (36,2%) pareiškė, jog su spekuliacija niekada nebuvo susidūrę. 3 (6,3%) asmenys į klausimą skirtą šiai temai neatsakė (žr. priedą 16). Su spekuliacija susidūrę, kaip didžiausią šios prekybos blogybę įvardijo tai, kad dauguma prekių buvo su dideliais antkainiais. Daugelis respondentų įvardija, kad su spekuliacija dažniau susidurdavo ne parduotuvėse, o turguose. Šie teiginiai visiškai sutampa su spaudoje pateiktų straipsnių mintimis. Tik spekuliacijos būdu, anot respondentų, buvo galima įsigyti džinsus, batus, striukes, užsienio grupių įrašus, kosmetiką. Daugeliui jaunuolių nepasiekiamą svajonę atrodė vakarietiški deficitiniai džinsai. Juodojoje rinkoje jie kainavo 120–150 rublių (eilinio darbuotojo maždaug mėnesio atlyginimas). 39 m. respondentė teigia, kad spekuliacija buvo išprovokuota pačios sovietinės prekybos: „stovi eilėje ir nežinai, kokių prekių bus. Perki bet ką, po to perparduodi arba sau pasilieki“. Spekuliudavo ir šeimai artimi žmonės. Vienos respondentės brolio žmona dirbo kolūkio valgykloje. Taip šeimai atsirado galimybė gauti tirpios kavos, konservuotų žirnelių, kurie respondentų dažnai įvardijami, kaip didžiausias deficitas. Viena respondentė teigė, kad spekuliacijoje dalyvaudavo ir įmonės, nes jų dirbantieji susikombinuodavo ir perparduodavo prekes. Šią informaciją papildė kitos anketuojamosios atsakymas: „šalia parduotuvės, turgeliuose, „taškuose“ galėjai įsigyti deficitinių prekių (aišku už aukštesnę kainą). „Prie mėsos ar pieno kombinatų buvo „taškai“, kur galėjai įsigyti mėsos, pieno produktų“. Tikėtina, kad nelegali veikla ir mokėjimas remtis ryšiais, įteikiant „dovanėles“ aukštesniems pareigūnams Vilniuje ar Maskvoje arba užmezgant glaudžius santykius, buvo svarbūs kriterijai, užsitikrinant ne vien asmeninę gerovę, tačiau ir darbinės veiklos sėkmę¹⁹².

¹⁹² Ivanauskas V., *Partinės nomenklatūros privilegijos. Korupcija*.
http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20II%20etapas/LKP%20ir%20santykiai%20su%20Maskva/Nomenklaturos%20privilegijos/V.Ivanausko%20galimybiu%20studija.pdf

Anketinės apklausos metu taip pat buvo siekta išsiaiškinti, kiek įtakos galimybei įsigyti prekes turėjo profesija ir jei turėjo tai, kokios profesijos buvo laikomos prestižinėmis. Didžioji dauguma respondentų atsakė, kad profesiją turėjo labai didelės įtakos, siekiant įsigyti deficitines prekes. Į klausimą ar profesija turėjo įtakos galimybei įsigyti prekes 42 respondentai atsakė teigiamai, 5 – neigiamai (žr. priedą 17). Respondentai, kaip prestižines profesijas, įvardijo pirmiausia vadovaujančius partinius, sovietinius, ūkinius postus užimančius asmenis (LKP CK darbuotojai ir jų šeimos, kolūkių pirmininkai ir t.t.). Net 59,6% procentai apklausos dalyvių manė, kad būtent šios pareigos buvo geriausios, siekiant įsigyti deficitinių prekių. Gydytojo ir mokytojo profesijos taip pat buvo laikomos prestižinėmis ir aplenkė prekybininko profesiją. Kita grupė – prekybininkai ir asmenys dirbantys prekyboje (pardavėjos, vedėjos, buhalteriai ir kt.). Kaip prestižines profesijas respondentai įvardijo ir direktorius, teisėsaugininkus, vaistininkus bei revizorius. Vienas respondentas prestižine profesija įvardijo knygyno darbuotoją (žr. priedą 18). Tai galėjo įtakoti keletas priežasčių. Tokia padėtis labai primena vėlyvąjį sovietmetį, stagnacijos laikus, kai atsirado knygų deficitas ir prekyba jomis „iš po prekystalio“. Gali būti, kad šių situacijų panašumas neatsitiktinis – knygų deficitas galėjo atsirasti, kaip šalutinis kultūrinės rezistencijos padarinys¹⁹³. Kultūrai tapus tautos savigynos pagrindu, ji ir jos išraiškos įgyja nemenką prestižą. Galima daryti prielaidą, kad ne vien nomenklatūrai, bet ir kitai nemažai visuomenės daliai sovietmečiu buvo būdingas turimų pareigų ir postų išnaudojimas (pvz. resursų gavimas savam ratui, paslaugų mainai („aš-tau, tu-man“). Tokie „blato visuomenės“ principai buvo ypač svarbūs nomenklatūros gerovės ir sėkmingos veiklos (ypač viduriniojo nomenklatūros rango atstovų tarpe) garantas, kuomet šalia oficialiai įteisintų privilegijų galima išskirti ir neformaliasias.

Respondentų nuomone didžiausias problemas prekyboje kėlė prekių trūkumas. Vienas respondentas, kaip didžiausią problemą prekyboje, įvardijo uždara ekonomikos sistemą, nevykusį planavimą ir nuolatinį valdžios bandymą užtikrinti „tarybinę gerovę“. Respondentai taip pat teigia, jog svarbus prekybos bruožas ir didžiausia prekybos problema buvo ta, kad paklausa buvo didelė, o pasiūla maža.

Paprašyti pateikti kelis būdingiausius sovietinės prekybos bruožus respondentai įvardijo tokius dalykus: reklamos nebuvimą, deficitą. Viena respondentė, kaip pagrindinį sovietinės prekybos bruožą, nurodė užimamas pareigas ir jų dėka galimybę įsigyti geresnes prekes. Be to, ji pabrėžė ir tai, kad prekės nebuvo vienetinės – „eidavome vienodai aprengti“.

Kaip rodo duomenys surinkti anketinių apklausų metu, sovietinė prekyba deficito sąlygomis, daugelio vartotojų nuomone, buvo labai prasta. Neigiamai vertinamas ir aptarnavimas, ir

[prieiga per internetą, žiūrėta 2014-05-01].

¹⁹³ Valdemaras K., Generalinė repeticija: kultūrinė antinacistinė rezistencija, *Lietuvoje, Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 12, p. 52.

kokybė, ir galimybė pasirinkti. Ilgos eilės bei pasipūtusios pardavėjos, kurios bendraudavo tik su išrinktais asmenimis, buvo sovietinio vartotojo kasdienybė. Kaip rodo anketų atsakymai, visuomenė aiškiai jautė sekuliarizaciją tarp didžiosios visuomenės dalies ir jos elito. Šis elitas – tai dažniausiai partijos ir valdantysis elitas, teisėsaugos nariai. Dažnai šiai grupei priskiriami ir paslaugas teigiantys asmenys – mokytojai, gydytojai, t.y. tie asmenys, su kuriais tekdavo susidurti kiekvieną dieną ir nuo jų valios daug kas priklausydavo. Išskirti šiuo atveju galima gydytojus, nes nuo jų priklausė ir ligonio priežiūra, ir gydymas ir, galbūt, vėliau reabilitacinės programos. Todėl, norint užtikrinti šios grupės palankumą, imtasi tokių priemonių. Paklausus, kokius vis dėlto įvardintų pagrindinius deficitinės prekybos bruožus, respondentai teigė, kad didžiausia problema buvo prekių trūkumas, planinė ekonomika, reklamos nebuvimas, t.y. visa tai, kas viliotų pirkėją ir skatintų jį pirkti.

Išvados

Ištyrus deficitą, kaip sovietinės prekybos bruožą, kuris apima ne tik prekybą, bet ir prekybininkus, šešėlinę rinką (blatą, „prekybą iš po prekystalio“, spekuliaciją), prekybininko ir pirkėjo santykius Šiaulių miesto atveju, galima daryti šias išvadas:

1. Deficito terminas siejamas su įvairių prekių, paslaugų ir panašių dalykų stoka. Esant prekių deficitui, paklausa viršija pasiūlą. Todėl vartotojai negali įsigyti pageidaujamų prekių. Prekių deficitas reguliuojamos rinkos ekonomikoje dažniausiai susidaro dėl kainų kontrolės, kai nustatytos maksimalios kainos – mažesnės nei būtų laisvosios rinkos sąlygomis. Deficitas – neišvengiamas pagrindinis planinės ekonomikos bruožas, nes, kai nėra rinkos kainų ir kai neveikia mainų mechanizmas, neįmanoma numatyti, kokie yra vartotojų poreikiai. Rusijos ekonomistų nuomone deficitas pirmiausia siejamas su nepamatuotu prekių eksportu bei importu. Ši pozicija – kardinaliai priešinga vyraujančiai Vakarų ar Lietuvos istoriografijoje. Rusijoje prekių deficitas nėra siejamas su valstybės siekiu reguliuoti kainas bei planine ekonomika. Čia kur kas reikšmingesnis tampa eksporto – importo aspektas. Be to, pati deficito sąvoką siejama su prekių paklausa ir pasiūla, taip pat su tomis prekėmis, kurias dabar galime vadinanti „prestižinėmis“. Rusų mokslininkų nuomone, būtent tokių „prestižinių“ prekių atsiradimas ir sąlygojo prekių deficitą. Sovietinis deficitas neatsiejamas ir nuo sovietinės ekonomikos ypatumų – pagrindinius materialinius išteklius orientuoti į karinę pramonę, kuomet kiti sektoriai likdavo antraeiliais.

2. Sovietinių verslumą aiškiausiai apibūdinti padeda jo santykis su oficialiąja sovietine ekonomine sistema. Oficialioji sovietinė ekonomika buvo visiškai kontroliuojama valstybės. Produkcija gaminama, remiantis ne vartotojų suformuota paklausa, o planais. Dėl šios priežasties oficialiojoje rinkoje vyravo nuolatinis būtinųjų vartojimo prekių deficitas, kurį, kaip formaliai teigė sovietinė valdžia, stengtasi kiekvieną penkmetį mažinti ir gerinti piliečių aprūpinimą prekėmis. Tiek SSRS, tiek Lietuvos atveju prekyboje trūko beveik visų rūšių vartojimo prekių. Gamyba ir produkcijos poreikis nebuvo susieti. Dėl to dar ilgai į parduotuves keliaudavo ir nebepaklausios prekės.

3. Šiaulių miesto atveju sovietinės prekybos diegimas buvo pradėtas dar pirmosios sovietinės okupacijos metais. Šiuo laikotarpiu priimta net keletas prekybą reguliuojančių įstatyminių dokumentų („Dėl valstybinės ir kooperatyvinės prekybos organizavimo Lietuvos TSR“, „Dėl valstybinės prekybos tinklo išvystymo ir visuomenės maitinimo“). Šių įstatymų vykdymą ir diegimą sustabdė prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas. Antrosios okupacijos laikotarpiu pradėta šių įstatymų diegimo restauracija. Daugiau nei pusę amžiaus trukusio sovietinio laikotarpio metu

Šiaulių mieste prekybai reguliuoti buvo priimtas dar ne vienas nutarimas. Mano jau įvardintame trečiajame etape ypač aktualus tapo alkoholio ir prekiavimo juo klausimas. Deja, visi įstatymai skirti mažinti deficitui ir gerinti kokybei didesnio atgarsio praktikoje nesusilaukė ir liko tik valdininkų nutarimuose.

4. Per visą penkiasdešimties metų laikotarpį prekybos tinklas Šiaulių mieste augo. Atsidarinėjo naujos parduotuvės, universaliniai centrai (univermagai), nuolat didėjo prekybinis plotas, buvo diegiamos naujos technologijos: savitarna, nauji įpakavimai, prekių pateikimas. 1944 m. Šiauliuose veikė – 21 parduotuvė, o jau 1979 m. – 90. Palyginus šiuos duomenis, galima pastebėti, jog parduotuvių skaičius išaugo kone keturgubai. 1956 m. prekyboje dirbo 114 asmenų, augant šios profesijos prestižiškumui, 1979 m. čia jau dirbo 4267 žmonės. Tuo metu surašymo duomenimis Šiauliuose gyveno 118 724 asmenys. Taigi, kas 28 asmuo Šiauliuose dirbo prekyboje, šiuo atveju nėra įskaitomos valgyklos. Nepaisant to, kad prekybos tinklas vis didėjo, deja, nei prekių kokybė, nei deficitinių prekių įsigijimo galimybės nesikeitė. Vartotojai to meto parduotuvių išdėstymą ir patogumą taip pat vertino labai neigiamai.

5. Prekyba deficito sąlygomis buvo nuolat lydima vienokių ar kitokių prekių trūkumo. Spaudoje netrūko tokių pavyzdžių, nemažiau visokių trūkumų išsiaiškino ir Šiaulių Darbo Žmonių Deputatų Tarybos (vėliau LDT) sudarytos specialios komisijos. Tarp prekybininkų bei gamintojų pastebimas nuolatinis nesusikalbėjimas, inspiruotas arba per didelio valstybės kišimosi į rūpinimą sektorių, arba dėl to, jog buvo visiškai neatsižvelgiama į pirkėjo galimybes. Vietinėje spaudoje pagrindiniai straipsniai ir buvo skirti būtent asortimento klausimams spręsti. Galima teigti, jog sovietinio režimo sukurtas deficitas buvo ne tik ekonominė problema. Kaip reikškinys jis apėmė ne tik daugelį gyvenimo sričių, tačiau ir keitė paties žmogaus savimone, ugdydamas homo sovieticus visuomenę. Nenuostabu, jog šį reiškinį galima tapatinti su sovietizacija, naujo asmens identiteto kūrimu, visuomenės moralės normų perkūrimu. Taigi deficitas – tai ne vien ekonomikos, tačiau ir itin reikšmingas socialinis reiškinys.

6. Sovietinė prekyba sukūrė specifinį ne tik vartojimo, bet ir paties prekybininko įvaizdį. Vartojami daiktai bei paslaugos padėjo suformuoti hierarchinius ryšius tarp asmenų ir socialinių grupių, o pardavėjai „užsikrėtė“ stachanovietiškais pirmavimo nuotaikomis. Tačiau prekybos bei prekybininko įvaizdis buvo kuriamas ne tik įvairių valdžios institucijų kabinetuose, bet ir žiniasklaidoje. Siekiant pakelti darbuotojų norą dirbti, 1966 m. buvo priimti vyriausybinių juridiniai dokumentai dėl algos sutvarkymo, įdiegta nauja premijavimo sistema. Tada buvo nuspręsta, kad vieno darbuotojo nusižengimas – kolektyvinė problema. Už tai grėsė premijų praradimas. Prekyboje galėjo įsidarbinti žmonės ir be specialaus išsilavinimo. Tik vėliau vis daugiau pardavėjų turėjo specialų išsilavinimą.

7. Vietinėje spaudoje kurtas dvejopas prekybininko įvaizdis. Greta sovietinio prekybos elito nemažai kalbėta ir apie „blogus“ pardavėjus. Vartotojai taip pat pakankamai neigiamai vertino sovietinius prekybininkus. Ne vienas respondentas pabrėžė jų aroganciją, nekultūringumą, pasipūtimą. Tokių pardavėjų tramdymui vis didėjo nuobaudos, vis daugiau asmenų buvo atleidžiami iš darbo arba svarstomi darbo kolektyvų susirinkimuose. Tačiau tai nesustabdė spekuliacijos ir prekybos „iš po prekystalio“.

8. Parduotuvės interjeru, tvarkymu daugiausia užsiėmė patys prekybininkai. Pirkėjus labiausiai šokiruodavo ilgos eilės. Ilgiausiai tekdavo stovėti, norint nusipirkti mėsos, pieno, duonos gaminių. Taip pat nuolatos ir didelių rūpesčių kėlė nesugebėjimas tinkamai laikyti bei grąžinti kartoninės bei tekstilinės taros. Stovėjimas eilėse, nesant pažįstamų arba dirbant prastai pardavėjai, galėjo užtrukti labai daug laiko. Pati reklama dėl blogos prekių kokybės neskatino pirkėjo pirkti daugiau, ypač atbaidydavo produkto etiketės. Parduotuvių išplanavimas taip pat turėjo įtakos ne tik darbuotojų darbo kokybei, bet ir galimybei pateikti geresnes, bent jau prekinės išvaizdos prekes.

9. Spekuliacija ir „blatas“ buvo pagrindiniai sovietinės deficitinės prekybos bruožai. Jie sukūrė savitą bendravimo ir hierarchijos sistemą. Pažintis su prekybininkais, pirkėjo darbovietė turėjo didžiulės įtakos, siekiant įsigyti geresnių prekių. Spekuliacija buvo ypač paplitusi ne tiek parduotuvėse, kiek turguose. Nelegalias prekes platino ne tik paprasti gyventojai, bet ir jūrininkai, turintys giminių Vakaruose ir t.t Tokiu keliu buvo galima įsigyti džinsus, geresnius rūbus, kosmetiką, muzikos įrašus.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

Nepublikuoti šaltiniai (saugomi Šiaulių miesto centriniame archyve)

1. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos stenogramos*, Vilnius, 1988
2. *Apyrašo pratarinė*, F. 187, Šiaulių Centrinis archyvas (toliau ŠCA)p. 2
3. Nutarimas dėl Valstybinės prekybos tinklo išvystymo ir visuomenės maitinimo, Lietuvos TSR Šiaulių miesto Darbo žmonių deputatų tarybos vykdomasis komitetas. Posėdžių protokolai. 1944 rugsejo 8 d. – 1944 gruodžio 30 d. *ŠAA*, F. Nr. 269, Apyr. 1, Bylos Nr. 3
4. Prekybos nuolatinės komisijos ketvirčio darbo planai, posėdžio protokolai, prekybos taškų patvirtinimo aktai, Šiaulių miesto DŽDT vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 330, 1959 – 01 – 12 – 1959 – 10 – 27
5. Informacija apie 1969 metų kovo 28 d. Respublikinės profsajungų Tarybos prezidiumo nutarimo vykdymą Šiauliuose, Prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės deputatų komisijos darbo planai, ataskaitos, posėdžių protokolai, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 1037, 1969,03,04 – 1971,04,10,
6. Informacija apie LKP Centro Komiteto ir LTSR Ministrų Tarybos 1967 metų gegužės 22 d. nutarimo „Dėl priemonių viešajam maitinimui toliau plėsti ir gerinti respublikoje“ vykdymą, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, *ŠAA*, f., 269, a. 1, b. 1208, 1971,01,18 – 1971,12,23,
7. Į Jūsų 1973 m. sausio 11 d. raštą Nr. 16 - 63, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, *ŠAA* f. 269, a. 1, b. 1346, 1973,01,05 – 1973,12, 24
8. Informacija apie Lietuvos TSR ministrų tarybos 1977 m. vasario 15 nutarimo Nr. 40 „Dėl mažmeninių kainų pažeidimo ir gyventojų apgaudinėjimo faktų prekybos įmonėse“ vykdymą. Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 1772.
9. Informacija apie alkoholinių gėrimų pardavinėjimą Šiaulių mieste, Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, Šiaulių miesto LDT vykdomasis komitetas, *ŠAA*, f. 269, a. 1, b. 2419, 1985,03,26 – 1985,12,10.

10. Решение от 19 июня 1956 г. по 176, гор. Шяуляй, Posėdžių protokolai ir sprendimai, Šiaulių miesto DŽDT tarybos vykdomasis komitetas, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 212, 1956,06, 19 – 1956,08,14
11. Šiaulių Prekybos valdybos 1959 m. veiklos apžvalga, Prekybos nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, ketvirtiniai darbo planai ir komisijos darbo ataskaitos, Šiaulių DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA ,f. 269, a. 1, b. 392, 1960,01, 19 – 1960, 11, 15
12. Susirašinėjimas prekybos klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendras skyrius, ŠAA, f. 269, a. 1, b. 858, 1966,01,10 – 1966, 11, 17
13. Dėl pažangių prekiavimo formų ir papildomų paslaugų vystymo prekybos valdybos įmonėse, Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, ŠAA , f. 269, a.1, b. 1772.
14. LKP. Šiaulių miesto partijos komitetui Drg. Avraliovui, Šiaulių miesto vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojui Drg. P. Bilevičiui, Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA,f. 269, a. 1, b. 1269, 1972,01,05 – 1972,12,8
15. Šiaulių Prekybos valdybos 1959 m. veiklos apžvalga, Prekybos nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, ketvirtiniai darbo planai ir komisijos darbo ataskaitos, Šiaulių DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, a. 1, b. 392, 1960, 01, 19 – 1960, 11, 15
16. Šiaulių Prekybos valdybos 1959 m. veiklos apžvalga, Prekybos nuolatinės komisijos posėdžių protokolai, ketvirtiniai darbo planai ir komisijos darbo ataskaitos, Šiaulių DŽDT vykdomasis komitetas, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 392, 1960, 01, 19 – 1960, 11, 15
17. Pasitarimo Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Reikalų valdybos Prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo, agropramoninių šakų skyriuose, Protokolas, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 2896, 1989 m. balandžio 14 d.
18. Dėl priemonių prekybai ir visuomeniniam maitinimui mieste pagerinti. Papildomas pranešimas IX – ojo šaukimo IV – ajai sesijai 1965. XI. 11, Šiaulių miesto DŽDT nuolatinės prekybos ir visuomeninio maitinimo deputatų komisijos darbo planai, ataskaitos, posėdžių protokolai, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 766, 1965, 04 ,01 – 1965, 12 ,27
19. Tezės iš Drg. E. Urlakio pasisakymo, Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos, Šiaulių miesto LDT vykdomasis komitetas, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 2624, 1987,03,05 – 1987,12,10
20. Susirašinėjimas prekybos klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendras skyrius, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 858, 1966, 01, 10 – 1966, 11, 17
21. Pažyma apie alkoholinių gėrimų prekybą per 1973 m. sausio mėn., Susirašinėjimas prekybos ir buitinio gyventojų aptarnavimo klausimais, Šiaulių miesto DŽDT vykdomojo komiteto bendrasis skyrius, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 1346, 1973,01,05 – 1973, 12, 24

22. Informacija apie Lietuvos TSR ministrų tarybos 1977 m. vasario 15 nutarimo Nr. 40 „Dėl mažmeninių kainų pažeidimo ir gyventojų apgaudinėjimo faktų prekybos įmonėse“ vykdymą. Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 1772.
23. Informacija apie prekybą alkoholiniais gėrimais Šiaulių prekybos valdyboje per 1981 ir 1982 m. I ketv. Susirašinėjimas prekybos ir visuomeninio maitinimo darbo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, ŠAA , f. 269, a. 1, b. 2175
24. Pažyma apie patikrintus prekybinius taškus, DŽDT prekybos nuolatinės komisijos protokolai, ŠAA , f. 269, ap. 1, b. 215, 1956, 04, 05 – 1956, 08,17
25. Dėl pažangių prekiavimo formų ir papildomų paslaugų vystymo prekybos valdybos įmonėse, Miesto liaudies deputatų tarybos prekybos ir buitio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos veiklos dokumentacija, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, ŠAA ,F. 269, a. 1, b. 1772.
26. Susirašinėjimas prekybos darbo klausimais, Lietuvos TSR Šiaulių miesto liaudies deputatų taryba vykdomasis komitetas, ŠAA, f. 269, a. 1, b. 1966, 1980,01,23 – 1980,12,20

Nepublikuoti šaltiniai (saugomi Vilniaus ypatingajame archyve)

1. Tarybinių, profsąjunginių ir ūkinių organizacijų informacijos apie kritinių pastabų pareikštų Partijos miesto komiteto plenumuose ir partinių organizacijų susirinkimuose, vykdymą. LYA, f. 3113, ap. 69, b. 22
2. Įsakymas susivienijimo „Elnias“ generalinio direktoriaus pavaduotojui V. Kuzminskui. LYA f. 3113, ap. 69, b. 22
3. Šiaulių odos ir avalynės gamybinio susivienijimo „Elnias“ informacija ir pastabas, iškeltas partijos miesto komiteto V- ajame plenumė, 1987, LYA, f. 3113, ap. 69, b. 22
4. Apie LKP CK ir LTSR Ministrų Tarybos 1967 metų kovo mėn 7 d. nutarimo Nr. 115 „Dėl maksimalaus turimų resursų ir vietinių galimybių išnaudojimo liaudies vartojimo prekių gamybai didinti“ vykdymą Šiaulių mieste, LYA , f. 3113, ap. 50, b. 26
5. Pažyma apie Šiaulių miesto pašto skyriaus darbą. LYA f. 3113, ap. 45, b. 21
6. АКТ, 7 – 20, LYA, f. 3113, ap. 11, b.115
7. АКТ, 20 – 36, LYA , f. 3113, ap. 11, b.115

Spauda

1. Apie gazuotą vandenį, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 13 d. Nr. 137 (4751), p. 3.
2. Bilevičius P., Su švente, draugai !, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p.
3. Danauskas B., Kaip alus pienu virto, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. kovo 4 d., Nr. 46 (1735), p. 3.
4. Dar kartą apie prekybininkus, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. spalio 26 d. Nr. 211 (4567), p. 3.
5. Dėl prekių pardavimo kreditan tvarkos, *Raudonoji vėliava*, 1962 m. balandžio 20 d. Nr. 77 (2284), p. 4.
6. Dūdienė V., Nelengva būti pardavėju, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 22 d. Nr. 143 (4757), p. 1.
7. Džiugina žmonės ir jų darbai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 24 d. Nr. 145 (4759), p. 2.
8. Galinienė, L., Moka išauginti, nemoka parduoti, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. vasario 1 d. Nr. 22 (4636), p. 3.
9. Gerai dirbate – giriame, jei blogai – baramė, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. rugsėjo 6 d. 242 (1931), p. 2.
10. Jurėnas A., Ar tai parduotuvė?, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. rugpjūčio 14 d. Nr. 162 (1851), p. 2.
11. Jurėnas A., Gerkite alų tik su lankainiu, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. rugpjūčio 5 d., Nr. 155 (1844), p. 3.
12. Kaip sužinoti, ko reikia pirkėjui?, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. spalio 14 d. Nr. 203 (4818), p. 3.
13. Kiznienė N., Ar patenkinti aptarnavimu?, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. vasario 21 d. Nr. 36 (4292), p. 2.
14. *Komunistas*, 7–12 leidimai, 1989m.
15. Kurauskaitė S., „Marčios duona“, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. kovo 10 d. Nr. 48 (4404), p. 2.
16. Kuolas S., Kaip jus aptarnauja?, *Raudonoji vėliava*, 1961 m. vasario 21 d. Nr. 37 (1985), p. 3.
17. Kuolas S., Kontora „Perku – parduodu“, *Raudonoji vėliava*, 1964 m. gruodžio 20 d., Nr. 249 (2970), p. 4.
18. Narbutas P., Kiaulės tunka. duona, *Raudonoji vėliava*, 1963m. spalio 2 d., Nr. 195 (2659), p. 4.
19. Nauji pinigai, naujos kainos, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. spalio 24 d. Nr. 214 (1903), p. 2.
20. Nukainoti galima, *Raudonoji vėliava*, 1963 m. gegužės 7 d. Nr. 89 (2553), p. 4.
21. Pagražės vitrinos, *Raudonoji vėliava*, 219 (1908), 1960 m. rugsėjo 16 d., p. 2.
22. Parduotuvės vedėjas, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. kovo 23d. Nr. 58 (4672), p. 1.
23. Piktžoles rauti su šaknimis, *Raudonoji vėliava*, 1962 m. birželio 17 d., Nr. 118 (2325), p. 5.
24. Premijos geriausioms vitrinoms, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. kovo 16 d. Nr. 239 (1928), p. 2.
25. Ragaišytė K., Žiupsnelis pipirų, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. spalio 19 d. Nr. 207 (4822), p. 3.
26. Sabastinavičienė J., Parduotuvė – ne spekuliantų bazė, *Raudonoji vėliava*, 1961 m. birželio 9 d., Nr. 113 (2061), p. 4.
27. Sagaitis A., Duona ir vitaminai, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. sausio 16 d., Nr. 11 (4625), p. 1.
28. Sitėnas K., 20 metų už prekystalio, *Raudonoji vėliava*, 1961 m. kovo 12 d. Nr. 51 (1999), p. 1.

29. Strodamskis A., Asortimento sąrašas didėja, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. sausio 16 d., Nr. 11 (4625), p. 1.
30. Suchodolskis J., Portfeliai nėra gražūs, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. vasario 1 d. Nr. 22 (4636), p. 3.
31. Survila M., Galime dar labiau patenkinti gyventojų paklausą, *Raudonoji vėliava*, 1966 m. liepos 23 d. Nr. 144 (4758), p. 2.
32. Šeikis G., Spekuliantė ir jos gynėjas, *Raudonoji vėliava*, 1962 m. birželio 8 d., Nr. 111 (2318), p. 4.
33. Šiukšles šluosime be gailesčio, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. rugsėjo 20 d. Nr. 192 (1881), p. 4.
34. Tamutienė E., Pirkėjų ir prekybininkų labui, *Raudonoji vėliava*, 1983 m. birželio 29 d., Nr. 126, p. 1.
35. Vadapolienė E., Prekės ir antikainiai, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. balandžio 8 d. Nr. 70 (1759), p. 3.
36. Veikšaitė A., Prekyba daržovėmis žiemą, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. sausio 19 d. Nr. 12 (2990), p. 2.
37. Veltėžiams nebus ramybės, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. spalio 10 d. Nr. 196 (1885), p. 4.
38. Zavalienė I., Šiais metais – pirkėjams, *Raudonoji vėliava*, 1960 m. sausio 9 d. Nr. 6 (1695), p. 2.
39. Žilvytis V., Prekybos mėsa problemos, *Raudonoji vėliava*, 1965 m. kovo 10 d. Nr. 48 (4404), p. 3.

Atsiminimai

1. Brazauskas A., Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai, Vilnius, 2007.
2. Dambrauskas L., *Gyvenimo akimirkos: Atsiminimai*, 2 tomas, Vilnius, 1990.
3. Purelienė A., *Juozas Purelis*, Vilnius, 2001.
4. Robinsonienė – Ginaitė S., *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941-1944 metais*, Kaunas, 1999.

Literatūra

1. Aleksandrovna E., *Our daily bread. Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia*, New York, 1999.
2. Anušauskas A., *Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje*, p. 21 http://www.vrm.lt/fileadmin/Padaliniu_failai/Bendrasis_dep/VRistorija/7dalis.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014-05-01].
3. Čepaitienė R., Sovietmetis Lietuvos kultūros šviesoje: projekto bandymas, *Menotyra*, Nr. 2 (31), 2003, p. 74-80.
4. Eidintas A., Bumblauskas A., Kulakauskas A., Tamošaitis M., *Lietuvos istorija*, Vilnius, 2013.
5. Gudaitytė K., „Grobstytojai ir snaudaliai: Apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 4, 2012.

6. Gumuliauskas A., Viešojo maitinimo įstaigos Šiauliuose sovietmečiu, *Istorija mokslo darbai*, T.90 http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=498%3Aarnas-gumuliauskas-viesojo-maitinimo-staigos-iauliuose-sovietmeiu&catid=30%3Aistorija-mokslo-darbai-90-tomas&Itemid=469 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].
7. Gumuliauskas A., Šiaulių apskrities turgūs pirmaisiais sovietizacijos metais, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 10, 2010, p. 388–398.
8. Gaižiūnas J., *Nacijos tapšmas: lietuvių tauta istorijos ir dabarties kryžkelėse*, Klaipėda, 1990.
9. Ivanauskas V., *Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo*, http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/Sovietines-privilegijos_str_2012Vasaris.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
10. Ivanauskas V., Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija, sociologija*, 2006, Nr. 4.
11. Ivanauskas V., Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos. Nomenklatūrinės veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu, p. 109 <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/get/LT-LDB-0001:J.04~2009~1367169207539/DS.002.0.01.ARTIC> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].
12. Ivanauskas V., *Partinės nomenklatūros privilegijos. Korupcija*. http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20II%20etapas/LKP%20ir%20santykiai%20su%20Maskva/Nomenklaturos%20privilegijos/V.Ivanausko%20galimybiu%20studija.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].
13. Ivanauskas V., Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis, *Politologija*, 4 (60), 2014, p. 65.
14. Imbrasaitė J., Žilys A., Bartuškaitė M., Sovietinės sistemos vertinimas ir požiūris į demokratiją Lietuvoje, *Filosofija. Sociologija*. 2011. T. 22. Nr. 2, p. 106–114.
15. Jakutis A., *Ekonomikos teorijos objektas*, p. 42 http://eia.libis.lt/viesas/A.Jakutis/Dr.%20A.Jakutis.%20Ekonomikos%20teorija%20ir%20pratybos%202007/6Knyga_A.Jakutis_mikro_ir_makro.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
16. Karklins R., *The System made do it: Corruption in Post-communist Societies*, Armonk and London: M. E. Sharpe, 2005.
17. Kotz D., Weir F., *Revolution From Above– The Demise of the Soviet System*, New York, 2005.
18. Kuzmickas B., *Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai*, Vilnius, 2007.
19. Kraniauskas L., Posovietinis vyriškumas: išbrauktas ar nepastebėtas darbotvarkės klausimas? (II), *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2010/2(27), p. 131–150.
20. Lapinas O., Apie tris europinės sąmonės šaltinius, *Lietuva šių dienų pasaulyje: politika, ūkis, visuomenė*, Šiauliai, 2006,
21. Ledeneva V., *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal exchange*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
22. Maldeikienė R., *Ekonominės realijos: kuo kvėpuoja vidutinis statistinis lietuvis?*, 2013, p. 6 http://www.ekt.lt/wp-content/uploads/2013/08/EKT_Vadybos_izvalgos_461.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].
23. Palidauskaitė J., Retrospektyvus žvilgsnis į etikos problemas Lietuvos valstybės tarnyboje: naujos problemos, jų turinys ar raiškos formos? *Politologija*, 2011,

- http://www.leidykla.eu/fileadmin/Politologija/2011-4_64/39-73.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
24. Palidauskaitė J., Korupcijos sklaidos formos Lietuvoje: tarp sovietinio palikimo ir rinkos padiktuoto pragmatizmo, *Viešoji politika ir administravimas*, 2006, Nr. 18.
 25. Putnaitė N., Laiškas redaktoriui apie darbą, vartojimą ir Rojų, *Naujasis židinys – Aidai*, Nr. 8, 2008, <http://nzidinys.lt/files/various/NZ-A%202012%20nr%208%20mak.pdf> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
 26. Tranavičiūtė B., *Brigita Tranavičiūtė apie maklalus ir sovietmečio kontrabandininkus* <http://skipper.lt/2013/05/20/tranaviciute-sovietmecio-verslus-jureiviai/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
 27. Tranavičiūtė B., „Montana“, „Champion“, „Adidas“..., *Šiaurė Atėnai*, <http://www.satenai.lt/?p=20259> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
 28. Švedas A., Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas), *Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 26, 2010, p. 148–161.
 29. Valdemaras K., Generalinė repeticija: kultūrinė antinacistinė rezistencija, *Lietuvoje, Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 12, p. 42–66.
 30. Vaitiekūnas P., *Perspektyvos: Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys : 1978-1981 metai*, Vilnius, 2005.
 31. Vosyliūtė A., Lietuvos pramonė: praeitis ir dabartis, *Istorija. Mokslo darbai*, 74 tomas. http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=186&Itemid=186 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
 32. Whitefield S., *Industrial Power and the Soviet State*, Oxford, 1993.
 33. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. redaktorius Anušauskas A., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
 34. *Deficitas* <http://www.zodynas.lt/terminu-zodynas/d/deficitas> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].
 35. *Reklama*, http://193.219.191.176/mm/Reklamai/prekybos_reklama.pdf [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].
 36. Deficitas, *Ekonomikos terminai ir sąvokos žodynas*, Vilnius, 1999.
 37. *Paklausos ir pasiūlos elastingumas* <http://www.patariu.lt/studijos/2009/01/elastingumo-teorijos-praktinis-taikymas/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].
 38. Ką mums garantuoja pardavėjai?, *Kelmiškiams*, <http://www.kelmiskiams.lt/?p=12221> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].
 39. Гагина Г., *О причинах товарного дефицита в СССР*, <http://newsland.com/news/detail/id/1278749/> [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–10].
 40. *Внешнеторговый дефицит* http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/4210 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–04–28].
 41. *Про товарный дефицит в СССР* http://zhdanov.ucoz.ru/publ/pro_tovarnyj_deficit_v_ssr/1-1-0-170 [prieiga per internetą, žiūrėta 2014–05–01].

42. *Товарный дефицит в СССР* http://607507.ru/wiostivlewmu2/%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%B5%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%82_%D0%B2%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0 [prieiga per internetu, žiūrėta 2014–05–01].

Santrauka

Deficitas kaip sovietinės prekybos ypatybė (Šiaulių miesto atvejis)

Deficitas – neišvengiamas pagrindinis planinės ekonomikos bruožas, nes, kai nėra rinkos kainų ir kai neveikia mainų mechanizmas, neįmanoma numatyti, kokie yra vartotojų poreikiai. Rusijos ekonomistų nuomone, deficitas pirmiausia siejamas su nepamatuotu prekių eksportu ir importu. Priešingai nei Vakarų ar Lietuvos istoriografijoje, Rusijoje prekių deficitas nėra siejamas su valstybės siekiu reguliuoti kainas bei planine ekonomika. Sovietinis deficitas neatsiejamas ir nuo sovietinės ekonomikos ypatumo – pagrindines lėšas orientuoti į karinę pramonę, kuomet kiti sektoriai taip ir likdavo antraeiliais.

Sovietinį verslumą aiškiausiai apibūdinti padeda jo santykis su oficialiąja sovietine ekonomine sistema. Oficialioji sovietinė ekonomika buvo visiškai kontroliuojama valstybės, produkcija gaminama, remiantis ne vartotojų suformuota paklausa, o planais. Dėl šios priežasties oficialiojoje rinkoje vyravo nuolatinis būtinųjų vartojimo prekių deficitas, kurį, kaip formaliai teigė sovietinė valdžia, kiekvieną penkmetį stengtasi vis mažinti ir gerinti piliečių aprūpinimą prekėmis.

Šiaulių miesto atveju sovietinės prekybos diegimas buvo pradėtas dar pirmosios sovietinės okupacijos metais. Šiuo laikotarpiu priimta net keletas prekybą reguliuojančių įstatymų. Šių juridinių dokumentų vykdymą ir diegimą praktikoje sustabdė prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas. Antrosios okupacijos laikotarpiu pradėta šių įstatymų restauracija. Daugiau nei pusę amžiaus trukusio sovietinio laikotarpio metu Šiaulių mieste prekybai reguliuoti buvo priimtas dar ne vienas valdžios nutarimas. Mano jau įvardintame trečiajame etape ypač aktualus pasidarė alkoholio ir prekiavimo juo klausimas. Deja, visi įstatymai skirti mažinti deficitui ir gerinti prekių kokybei didesnio atgarsio visuomenėje nesulaukė ir liko tik valdininkų nutarimuose.

Per visą penkiasdešimties metų laikotarpį prekybos tinklas Šiaulių mieste augo. Atsidarinėjo naujos parduotuvės, universaliniai centrai (univermagai), nuolat didėjo prekybinis plotas, buvo diegiamos naujos technologijos: savitarna, nauji įpakavimai, prekių pateikimas. Nepaisant to, kad prekybos tinklas vis didėjo, deja, nei prekių kokybė, nei deficitinių prekių įsigijimo galimybės nepagerėjo. Vartotojai to meto parduotuvių išdėstymą ir patogumą taip pat vertino labai neigiamai.

Prekyba deficito sąlygomis buvo nuolat lydima vienokių ar kitokių prekių trūkumo. Galima teigti, jog sovietinio režimo sukurtas deficitas buvo ne tik ekonominė problema. Kaip reiškiny jis apėmė ne tik daugelį gyvenimo sričių, tačiau ir keitė paties žmogaus savimone, ugdydamas homo sovieticus visuomenę. Nenuostabu, jog šį reiškinį galima tapatinti su sovietizacija, naujo asmens identiteto kūrimu, visuomenės moralės normų perkūrimu. Taigi, deficitas – tai ne vien ekonomikos, tačiau ir itin reikšmingas socialinis reiškinys.

Tačiau vietinėje spaudoje kurtas dvejopas prekybininko įvaizdis. Greta sovietinio prekybos elito nemažai kalbėta ir apie „blogus“ pardavėjus. Vartotojai taip pat pakankamai neigiamai vertino sovietinius prekybininkus.

Parduotuvės interjeru, tvarkymu daugiausia užsiėmė patys prekybininkai. Pirkėjus labiausiai šokiruodavo ilgos eilės. Ilgiausiai tekdavo stovėti, norint nusipirkti mėsos, pieno, duonos gaminių. Taip pat nuolatos ir didelių rūpesčių kėlė nesugebėjimas tinkamai laikyti bei grąžinti kartoninės bei tekstilinės taros. Stovėjimas eilėse, nesant pažįstamų arba dirbant prastai pardavėjai, galėjo užtrukti labai daug laiko. Pati reklama dėl blogos prekių kokybės neskatinė pirkėjo pirkti daugiau, ypač atbaidydavo produkto etiketės.

Spekuliacija ir „blatas“ buvo pagrindiniai sovietinės deficitinės prekybos bruožai. Jie sukūrė savitą bendravimo ir hierarchijos sistemą.

Summary

Deficit as a Soviet market attribute (A case of Šiauliai city)

A deficit is inevitable main feature of the planned economy. In the absence of market prices and when the exchange mechanism does not work, it is impossible to predict what the user needs. According to Russian economists, deficit is primarily associated with excessive goods export and import. Unlike in Western or Lithuanian historiography, in Russia trade deficit is not associated with the objective of the state to regulate prices and planned economy. Soviet deficit is inseparable from the Soviet economic feature to treat everything to the military industry, when other needs remained unsatisfied.

The relationship with the official Soviet economic system clearly helps to describe Soviet entrepreneurship. The official Soviet economy was completely controlled by the state, the output was produced not on the basis of user demand, but on the plans. For this reason, the official market was dominated by persistent essential consumer goods deficit. According to Soviet government, this deficit had been reducing every five years.

In the case of Šiauliai city, the installation of Soviet trade began in the first Soviet occupation. Even several laws regulating trade were adopted during this period. The enforcement and implementation of these laws was stopped by the war of Germany and SSRS. The restoration of these laws was again started during the second occupation. More than one resolution was adopted to regulate the trade in Šiauliai city during Soviet occupation, which lasted more than half of a century.

Alcohol trade question became particularly relevant on the third stage. Unfortunately, all of the laws designed to help reduce the deficit and improve the quality did not receive any higher resonance and only left as official resolutions.

The network of trade grew in Šiauliai city during the whole period of fifty years. New store and department centers (Univermag) were opened, trade area steadily increased. New technologies, such as self-service, new packaging, brand presentations were introduced. Despite the fact that trade network had been increasing, the quality of goods and opportunities to buy deficit goods did not increase. Convenience and stores' layout was negatively rated by customers.

The trade in deficit conditions was constantly accompanied by shortages of one or another of goods. It can be argued that the deficit, created by the Soviet regime, was not only the economic problem. A phenomenon it was it was included in most areas of life, also changed the human consciousness, reinforcing the homo sovieticus society. It is not surprising that this phenomenon can be identified with the sovietization as well as with the development of new personal identity and reengineering of public morality. So the deficit is not only the economic, but also very important social phenomenon.

However, the press had been developed dual trader's image. In the addition to the elite of the Soviet trade, there were number of talks about "bad" vendors. The unpolite and not tidy sellers could access this list. Soviet sellers were also quite negatively rated by the users.

Layout and furnishing of the store, as well as handling and other tasks were exclusively owned by the vendor. Long queues used to shock customers. Longest queues were there, where meat, milk and bread were sold. The disability to store and return cardboard packaging was also an ongoing and serious problem. If the customer hadn't any familiar seller, standing in queues could take a lot of time. The advertising was of the poor quality and did not encourage the buyer to purchase more.

Speculation and "blatas" were the main features of the Soviet deficit trade. They had developed an unique system of communication and hierarchy.

PRIEDAI

Apdovanoti Šiaulių miesto pardavėjai*

Vardas/Pavardė	Metai	Apdovanojimas
A. PLIUŠČIKIENĖ	1966	Medalis „Už pasižymėjimą darbe“
Z. MILIAUSKIENĖ	1966	Medalis „Už darbo šaunumą“
V. DŪDIENĖ	1966	Ordinas, medalis
F. ALUZIENĖ	1966	Ordinas, medalis
V. KAUNAITIENĖ	1966	Ordinas, medalis
E. ALUZIENĖ	1966	Prekybos pirmūno ženklukas
A. MOTORNAJA	1966	Prekybos pirmūno ženklukas
P. ZIBOLIS	1966	Prekybos pirmūno ženklukas
E. ČERAUSKIENĖ	1996	Prekybos pirmūno ženklukas
K.RYBINA	1966	Prekybos pirmūno ženklukas
K. BUTKIENĖ	1966	Prekybos pirmūno ženklukas
S. KEBLIENĖ	1967	Rūpinasi socialiniu lenktyniavimu, vietos komiteto pirmininkė
R. VARNIENĖ	1967	LTSR Prekybos ministerijos garbės raštai
135 prekybininkai	1967	Apdovanoti garbės raštais ir pirmūno ženklukais.

*Lentelė sudaryta remiantis: Raudonosios vėliavos duomenys.

Prekybai skirtų straipsnių pasiskirstymas „Raudonojoje vėliavoje“ pagal tematiką*

Tematika	Apie prekybininkus	Asortimentas	Kokybė	Aptarnavimas	Deficitas	Parduotuvė	Pirkėjas	Spekuliacija
Metai								
1945	3	13	-	2	1	3	-	1
1946	-	2	1	1	-	-	-	-
1947	-	3	1	-	-	-	-	-
1948	-	5	2	1	-	3	-	-
1949	-	2	4	-	-	1	-	-
1951	-	3	2	3	1	3	-	-
1952	-	-	1	2	-	1	-	-
1953	2	8	-	5	-	4	-	-
1960	2	18	2	8	4	5	2	6
1961	3	16	2	8	5	7	1	1
1962	-	8	2	3	1	1	1	2
1963	3	4	-	1	1	4	1	1
1964	-	5	-	-	1	2	-	1
1965	3	8	5	1	-	1	1	-
1966	6	6	2	1	1	-	1	-
1967	10	24	8	4	5	7	5	-
Iš viso	32	125	35	40	20	42	12	12
Procentai	10,1	39,3	11	12,6	6,2	13,2	3,8	3,8

*Lentelė sudaryta remiantis: Raudonosios vėliavos duomenys.

ANKETOS SKIRTOS ŠIAULIŲ MIESTO VARTOTOJUI PAVYZDYS IR ANALIZĖ
Prekyba sovietinio deficito sąlygomis
Anketa (vartotojui)

1. Lytis
 Vyras Moteris
2. Amžius (įrašykite)
3. Kokia tuo metu buvo jūsų socialinė padėtis:
 Darbininkas (-ė)
 Tarnautojas (-ė)
 Kolūkietis (-ė)
 kita (įrašykite)
4. Kiek uždirbote per mėnesį?
 .
5. Kaip vertinate sovietinę prekybą ir kodėl ?
 Teigiamai.
 Neigiamai.
6. Kokias prekes dažniausiai pirkdavote parduotuvėse:
 duonos gaminius
 pieno gaminius
 konditerija
 žuvį/mėsą
 kita
7. Kokių prekių dažniausiai trūko parduotuvėse (nurodykite 5)
 1. .
 2. .
 3. .
 4. .
 5. .
8. Kaip vertinate prekių kokybę?
9. Kaip vertinate parduotuvės išdėstymą ar jis buvo patogus ?
10. Kokios prekės buvo itin retos? (nurodykite bent 5)
 1. .
 2. .
 3. .
 4. .
 5. .
11. Kiek laiko tekdavo stovėti eilėse (ar jos būdavo ilgos)
12. Kaip vertinate sovietinių parduotuvėjų aptarnavimą/ išmanymą. Kodėl?
13. Ar jums teko susidurti su prekyba „iš po prekystalio“? Jei taip kokias prekes imdavote?

14. Ar Jums teko susidurti su spekuliacija? Jei taip kokius pagrindinius dalykus siūlydavo?

.

15. Ar darbo vieta turėjo įtakos galimybei įsigyti vienas ar kitas prekes? Jei taip kokios profesijos buvo „prestižinės“

16. Kokius įvardintumėte pagrindinius sovietinės prekybos bruožus?

1. .

2. .

3. .

4. .

5. .

17. Kas Jūsų manymu kėlė didžiausias problemas prekyboje?

.

4 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) LYTIES PASISKIRSTYMAS

	MOTERYS	VYRAI
Kiekis	40	7
Procentai	85,1	14,9

5 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) PASISKIRSTYMAS PAGAL AMŽIŲ

	37–39	40–50	51–69	70<	Nenurodė
Kiekis	3	15	26	1	2
Procentai	6,4	31,9	55,3	2,2	4,2

6 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) PASISKIRSTYMAS PAGAL SOCIALINĘ PADĖTĮ

	Darbininkas	Tarnautojas	Kolūkietis	Moksleivis	Pradinių klasių mokytoja	Kita	Nenurodė
Kiekis	7	24	4	8	1	2	1
Procentai	14,9	51,1	8,5	17	2,1	4,3	2,1

7 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) TUO METU GAUNAMA ALGA

	>50	51–80	81–100	100<	Neats.
Kiekis	7	13	12	14	1
Procentai	14,9	27,7	25,5	29,8	2,1

8 priedas

VARTOTOJŲ PREKYBOS VERTINIMAS IR PRIEŽASTYS

	Teigiamai	Neigiamai	Netsakė	
Kiekis	10	35	2	
Procentai	21,3	74,5	4,3	
	PRIEŽASTYS			
		Kiekis	Kiekis	
	Malonus jausmas gauti	1	Trūkio prekių/pasirinkimo	17
	Kokybės požiūriu	1	Dėl pažinčių ir korupcijos	2
	Nebuvo prekių, bet visi visko turėjo	1	Niekada nežinojai kas gali tapti deficitu	1
	Nes mama buvo pardavėja	1		

9 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) DAŽNIAUSIAI PERKAMOS PREKĖS

	Visos prekės iš sąrašo (duona, pienas, konditerija, žuvis mėsa, kita)	4 prekės iš sąrašo	3 prekės iš sąrašo	2<
Kiekis	21	13	6	7
Procentai	44,7	27,7	12,8	14,8

10 priedas

**RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) NUOMONE LABIAUSIAI TRŪKSTAMOS PREKĖS
(buvo prašoma įvardinti 5, Sk/Visų respondentų skaičius)**

	Apranga (batai, rūbai, vaikų rūbai, aksesuarai)	Maisto produktai (majonezas, kava, egzotiniai vaisiai, mėsa, dešra ir t.t.)	Buitinė technika	Higienos prekių	Baldai	Automobiliai	Elektros/ ūkio prekės
Kiekis	32/47	43/47	14/47	5/47	16/47	6/47	7/47
Procentai	68,1	91,5	29,8	10,6	34	12,8	17,9

11 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) SOVIETINIŲ PREKIŲ KOKYBĖS VERTINIMAS

	Gera (aukšta)	Normali	Patenkinama	Prasta	Neatsakė
Kiekis	21	10	4	9	3
Procentai	44,7	21,3	8,5	19,1	6,4

12 priedas

**RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) NUOMONĖ APIE PARDUOTUVĖS IŠDĖSTYMĄ IR
PATOĞUMĄ**

	Gerai	Pakankamai gerai	Vidutiniškai	Patenkinamai	Blogai
Kiekis	10	7	6	4	20
Procentai	21,3	14,9	12,8	8,5	42,6

13 priedas

**RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) EILĖSE PRALEISTAS LAIKAS
(imama viena diena – 24 h.)**

Valandos	<1	1–3	3–5	5<
Kiekis	2	17	12	16
Procentai	4,3	36,2	25,5	34

14 priedas

**RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) SOVIETMEČIO PARDAVĖJŲ IŠMANYMO IR
APTARNAVIMO VERTINIMAS**

	Teigiamai	Patenkinamai	Neigiamai
Kiekis	12	8	27
Procentai	25,5	17	57,5

15 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) SANTYKIS SU „PREKYBA IŠ PO PREKYSTALIO“

	Teko susidurti	Neteko susidurti
Kiekis	42	5
Procentai	89,4	10,6

16 priedas

RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) SANTYKIS SU SPEKULIACIJA

	Teko susidurti	Neteko susidurti	Neatsakė
Kiekis	27	17	3
Procentai	57,5	36,2	6,3

17 priedas

**RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) NUOMONĖ DĖL DARBO ĮTAKOS GALIMYBEI
ĮSIGYTI GERESNES PREKES**

	Darbas turėjo įtakos	Darbas neturėjo įtakos
Kiekis	42	5
Procentai	89,4	10,6

**RESPONDENTŲ (VARTOTOJŲ) IŠSKIRTOS „PRESTIŽINĖS“ PROFESIJOS
LEIDUSIOS DEFICITINES PREKES ĮSIGYTI LENGVIAU**

	Parduotuvių darbuotojai (pardavėjos, vedėjos, buhalteriai ir kt.)	Vadovaujančius polinius postus užimantys asmenys (LKP CK darbuotojai ir jų šeimos, kolūkių pirmininkai)	Revizoriai	Gydytojai/Mokytojai	Knygynų darbuotojai	Vaistinininkai	Teisėsauga	Direktoriai
Kiekis	18/47	28/47	4/47	25/47	1/47	2/47	4/47	3/47
Procentai	38,3	59,6	8,5	53,2	2,1	4,3	8,5	6,4

INTERVIU SU PARDUOTUVĖS VEDĖJA**Interviu atliktas 2014–03–15****Vieta – Šiaulių universitetas**

Monika Stakėnaitė (toliau – M.S.). Koks Jūsų amžius?

Parduotuvės vedėja (toliau – P.V.) 66 metai

M.S. Kas paskatino Jus pasirinkti prekybininko profesiją?

P.V. Šeimoje buvo prekybininkų: senelis, mama ir aš sugalvojau stoti mokytis. Baigusi grįžau į Šiaulius. Iš pradžių dirbau priemonės prekių žinove, o vėliau, už metų pradėjau dirbti parduotuvės vedėja.

M.S. Kur mokėtės šios profesijos?

P.V. VU. Mano profesija pramonės prekių žinovė.

M.S. Ar buvo tokių pardavėjų, kurios darbo vietą gavo „per pažintis“?

P.V. Taip tuo metu buvo. Siūsdavo pažįstamus prekybos valdyba; miesto partijos komunistų skyrius, miesto vykdomasis komitetas. Parduotuvės vedėja įtakos neturėjo, kad priimti galėtų savo gimines.

M.S. Kaip su jomis buvo elgiama kolektyve?

P.V. Nebuvo išskiriamos. Jos nesigirdavo, kad siuntė tas ar anas. Mano vadovaujamuose kolektyvuose nepasitaikė nesugyvenamo charakterio žmonių.

M.S. Kokioje parduotuvėje, skyriuje dirbote?

P.V. Teko vadovauti kai kurioms parduotuvėms pavyzdžiui Aido pramoninių prekių, Centre Gataviems drabužiams ir kt. dirbau su pramoninėmis prekėmis, o ne maisto prekėmis.

M.S. Kokių prekių parduotuvėje labiausiai trūkdavo?

P.V. Daugiausia trūkdavo maisto produktų. Pramonės prekių trūkdavo tik įvairesnių atspalvių, kokybiškesnių, importinių.

M.S. Kokių prekių paklausa buvo didžiausia?

P.V. Maisto produktų. Iš pramoninių trūko importinių prekių.

M.S. Kaip vertinate sovietinę prekybą?

P.V. Neigiamai.

M.S. Kaip vertinate to meto prekių asortimentą?

P.V. Vertinu nepatenkinamai. Todėl, kad buvo bespalvis (vienodai pilkas) aš kalbu apie drabužius. Daug serijinių prekių, o ne vienetinių. Net nėra ko lyginti su dabartiniu asortimentu.

M.S. Kokių prekių dažniausiai trūko?

P.V. Higienos, duonos, rūbų, konditerijos. Negalima sakyti, kad pažymėtų mano prekių trūko. Bet nebuvo plataus asortimento, nebuvo tokio pasirinkimo kaip dabar. Tais laikais buvo toks žodis kaip deficitas, kai kurios prekės buvo parduodamos pagal talonus. Buvo net toks užsakymų stalas, kur apiprekindavo miesto valdžą.

M.S. Ar teko susidurti su nesąžiningais kolegomis? Kaip jie buvo baudžiami?

P.V. Buvo visko, tas nesąžiningumas pasireikšdavo ir aplaidumu arba tiesiog nežinojimu kaip elgtis kai kuriuose situacijose. Baudžiama buvo pastabomis, papeikimais, kartais ir atleidimu iš darbo, žiūrint koks padarytas nusikaltimas.

M.S. Kuo labiausiai buvo nepatenkinti klientai?

P.V. Prekių asortimentu, aptarnavimu.

M.S. Kokią įtaką parduotuvės veiklai darė socialinis lenktyniavimas?

P.V. Nepasakyčiau, kad tai turėjo didesnę įtaką kolektyvo darbui.

M.S. Ar pirkėjai siekė susidraugauti su pardavėjomis ir taip gauti geresnių prekių?

P.V. Taip ieškojo draugystę ir pažinties.

M.S. Ar Jūsų parduotuvėje buvo paplitęs blatas?

P.V. tais laikais tas žodis buvo labai paplitęs. Ne išimtis buvo ir mūsų parduotuvėje.

M.S. Kokie asmenys dažniausiai tuo užsiiminėjo?

P.V. Direktorai, sandėlio darbininkai. Prekės buvo sandėliuojamos ir reikėjo užsakyti į parduotuves. Na žinoma į parduotuves gaudavome ne visas prekes esančias sandėlyje, tai daugiausia gaudavo tuos deficitus Užsakymo Stalai.

M.S. Kokius įvardintumėte pagrindinius sovietinės prekybos bruožus?

P.V. Asortimento nebuvimas

M.S. Kas Jūsų manymu kėlė didžiausias problemas prekyboje?

P.V. Mano manymu kėlė problemas tai, kad buvo centralizuotas aprūpinimas prekių. Aš kalbu apie pramonines. Jokios savo iniciatyvos nereikėjo dėti.

M.S. Kas rūpinosi parduotuvės tvarka ir prekių išdėstymu?

P.V. Parduotuvės vedėja, prekių žinovas, jei buvo toks etatas ir pardavėjos.

M.S. Ačiū už atsakymus ir sugaištą laiką.